

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 40, Şubat 2017, s. 181-210

Yayın Gelış Tarihi / Article Arrival Date

06.01.2017

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

10.02.2017

Yrd. Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi
caturalp@hotmail.com

XI. XIV. YÜZYILLARDA KAFKASYA ŞEHİRLERİNDE İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT (TEBRİZ ÖRNEĞİ)

Öz

Karadeniz'in kuzey steplerinde yaşayan İskit/Sakalar MS. 395'li yıllarda Tebriz bölgesine gelen ilk Türk toplulukları olarak bilinmektedir. Selçuklu Hanedanlığının başkanlığındaki Türklerin Azerbaycan bölgesinde ilk görülmeleri ise 11. yüzyılın başlarına (1015–1021) rastlamaktadır. 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra batı bölgelerinin fethini üzerine alan Tuğrul Bey, 1043 yılında Rey şehrine gelerek karrargâhını buraya kurarak, kendi yanına aldığı ve alpliklerini ispatlamış olan Selçuklu prensleriyle birlikte Kafkasya bölgesinin fethini başlatacaktır. Selçukluların Azerbaycan'a akınlar düzenlediği dönemlerde Tebriz'de Revvadiler hüküm sürmekteydi. 1042 yılında meydana gelen büyük ve yıkıcı depremin ardından Tebriz'e hâkim olan Selçuklular şehri yeniden imar ve inşa ettiler.

Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları ve ardından Sökmenliler devrinde Türk hâkimiyetinde kalan Azerbaycan şehirlerinin iktisadi durumunda ticaretin ehemmiyeti büyük olmuştur. Sanatkârlık ve ticaret birbirini tamamlayarak karşılıklı surette biri diğerinin gelişmesine müspet tesir göstermiştir. Tebriz şehrinin kervan ve transit yollarının kesiştiği ve kaynaştığı mekânda bulunması uluslararası ticari faaliyetlerin gelişmesini hızlandırmıştır.

XIII. yüzyılın başlarında Kafkasya'nın dış politika durumu zorlaşmıştır. Celaleddin Harezşah'ın ve daha sonra Moğolların Kafkasya bölgesine hücumu sosyal hayatı çok kötü duruma sokmuştur. Birçok şehir dağılmış ve ticaret yolları tehlikeli duruma düşürmüştür. Vergilerin artması, ticaretin zayıflaması ve halkın fakirleşmesi sonucunda Tebriz eski ihtişamını hızla kaybetmiştir.

Anahtar kelimeler: Tebriz, Kafkasya, Selçuklular, Ticaret.

**ECONOMIC AND SOCIAL LIFE IN THE CAUCASUS CITIES
DURING XI. XIV. CENTURIES (TABRIZ EXAMPLE)**

Abstract

Scythians, who lived in the northern steads of the Black Sea, are known as the first Turkish communities to come to Tabriz in 395 BC. The Turks, headed by the Seljuk Dynasty, first encountered the beginning of the 11th century (1015-1021) in the Azerbaijani territory. Following the conquest of the western regions after the Battle of Dandanakan in 1040, Tuğrul Bey came to the city of Rey in 1043 and founded his headquarters here and will start the conquest of the Caucasus region together with the Seljuk princes, who have proved their alleys. During the periods when the Seljuks organized Azerbaijan, Revvads ruled in Tabriz. After the great and devastating earthquake that took place in 1042, the Seljuks who dominated Tabriz were reconstructed and built the city. The Azerbaijani cities, which were under the Turkish domination during the Great Seljuks and İraqi Seljuks, became more and more important in the economic situation. The arts and trade complement each other and mutually influence one another in the development of the other. The fact that the city of Tabriz is located at the intersection of the caravans and the transit routes has accelerated the development of international commercial activities.

XIII. At the beginning of the century, the foreign policy situation of the Caucasus became difficult. The social life of Celaledin Harezmsah and later the offensive of the Mongols to the Caucasus region has provoked a very bad situation. Many cities have been dispersed and trade routes have become dangerous. As a result of the increase of taxes, the weakening of trade and the poverty of the people, Tabriz lost its former glory rapidly.

Key words: Tabriz, Caucasus, Seljuks, Trade.

GİRİŞ

Selçukluların Azerbaycan'a akınlar düzenlediği dönemlerde Tebriz'de Revvadiler hüküm sürmekteydi¹. Ebu'l Heyca Revvad bu devletin kurucusu olarak bilinmektedir. Revvadi sülalesinin Arap kökenli olduğu bilinmektedir. Sülalenin adıyla devlet anılmıştır. 8.yüzyılda Tebriz'de, Meraga'da, Eher'de, Karadağ'da hâkimiyet kurdukları kaydedilmektedir².

1040/1041 yılında (H.432) Revvadilerden Vehsudan b. Mehlan, Tebriz şehrinde Oğuzlardan çok sayıda insanı öldürdü. Vehsudan Oğuzlardan büyük bir cemaati kendileri için hazırladığı bir ziyafete davet etmişti. Bunlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerden otuz kişiyi tevkif etti. Bunun üzerine kalanların cesaretleri kırıldı, moralleri bozuldu. Vehsudan burada Oğuzlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkâri kasabasına gittiler.³

1042 yılının Ekim ayında Tebriz'de deprem oldu. Deprem sonucunda kale hisarları yıkıldığından Revvadi Vehsudan Tebriz'i terk ederek başka bir kaleye göçtü ve şehrin yeniden imarı

¹ Yaşar Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, Nobel Yayınları, Ankara 2015, s. 47.

² Z. Buniyatov, Y.B. Yusufov, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1994, s. 284 vd.

³ İbnü'l-Esir, El Kamil fit Tarih, s.297, Bedirhan, age. s. 48-49.

sona ermeden 1054 yılında Tuğrul Bey'in başkanlık ettiği Selçuklu Türkleri Tebriz'e hücum ettiler⁴.

Müstevfi, Tebriz hakkında uzun bir izahat verir. O, 1043 yılında (h.434) şehirde deprem olduğunu ve de çok sayıda insanın öldüğünü belirtir. Şehrin tekrar imar edildiğini ve etrafının 6.000 kadem uzunluğunda on kapılı bir duvarla çevrildiğini anlatır. Bu duvar ta 14.yüzyıla Gazan Han'ın eski duvarın dış kısmında büyük mahalleler yaptırmasına, bunları yeni bir duvarla çevirmeye başlamasına kadar ayakta kalmıştır.⁵

Türklerin Azerbaycan'a ilk gelişlerinin Saka-İskit döneminde başladığı tahmin edilmektedir. M.S. 395 yılında Hun Türkleri Balkanlara inerken bir kısmının Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya ve Azerbaycan'a girdikleri bilinmektedir. Selçuklu Hanedanlığının başkanlığındaki Türklerin Azerbaycan bölgesinde ilk görülmeleri ise 11.yy'ın başlarına (1015–1021) rastlamaktadır. Dandanakan Zaferi'ni (1040) takip eden yıllarda da Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya Türkmenlerin gelmesiyle dengeler büyük ölçüde değişecektir.⁶

Selçuklular bölgeye geldiklerinde Azerbaycan'da Hazarlar ve onlara yakın olan Bulgarlar, Ağaçeriler, Belençerler, Borçalılar ve özellikle Kengerliler yaşıyorlardı. Kıpçaklar da kuzeyden gelip bu ülkede yerleşmişlerdi.⁷

Bizans İmparatoru'nun muhasaraya çıkması üzerine (Malazgirt Savaşı'ndan az bir süre önce) Alp Arslan, veziri Nizamü'l-Mülk'ü ve zevcesi Hatun'u ağırlıklarıyla beraber Tebriz'e göndermişti. Sultan Tuğrul ile Mesut arasındaki muharebede de kışın gelmesi üzerine Tuğrul kışı geçirmek için Tebriz'e gelmiş ve kalesinde ikamet etmişti.⁸

Selçuklular devrinde Tebriz, Güney Kafkasya'nın merkezi durumundaydı. Mukaddesi'ye göre ülkenin en güzel şehirleri Tebriz ile Mukan idi. Adı geçen bu her iki şehir de etraflarını saran bahçeler ile ülkenin birer cenneti ve İslâm devrinde kuzey ikliminin birer incisi idi⁹.

1054 yılında Gürcü Kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusu Gence'yi kuşatmış olmasına rağmen Tuğrul Bey, Azerbaycan'a gelmiş Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmuş, Erzurum'a kadar ilerleyen Türk kuvvetleri Çoruh ve Kelkit vadilerini ele geçirmişlerdir.¹⁰ Tuğrul Bey'in Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yaptığı bu seferler esnasında Tebriz'de hâkim Revvadiler Devleti hükümdarı Vehsudan ile Gence'de hâkim Şeddadoğulları Devleti hükümdarı Ebu'l Esvâr ve diğer mahalli hükümdarlar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasallığını kabul ettikleri için yerlerinde bırakılmışlardır¹¹. Tuğrul Bey bunlardan vasal hükümdarlar olarak yerlerinde bırakılmaları karşılığında Selçuklu hükümdarı adına hutbe okutmak, para bastırmak gibi en klasik vasallık alametlerinden başka yıllık vergi ödemelerini, sadakatlerinin te-

⁴ Sergey Grigoroviç Agacanov, Selçuklular, (çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 120.

⁵ Guy Le Strange, The Lands of Eastern Caliphate, XI. Bölüm (Azerbaycan) (Çev: Dr. Coskun Alptekin), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 8'den ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara 1978, s. 38.

⁶ İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Elazığ, 2005, s.37.

⁷ Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1, sayı I, Kasım 2004, s. 10.

⁸ M. R. Amuzeyneddinî, Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz, (Çev: Altan Çetin), Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl: IV, sayı:13, Bahar 2004, s.100, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

⁹ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim fi-Ma'rifat elakalim), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 45.

¹⁰ Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", Yeni Forum Aylık Siyaset İktisat Kültür Dergisi, cilt 14, sayı 291, Ağustos, 1993.

¹¹ Bedirhan, age. s. 94-97.

minatı olarak Selçuklu Devleti nezdinde rehinelere bulundurmalarını ve yardımcı askeri kuvvetler vermelerini de şart koşmuştur.¹²

Sultan Tuğrul, 1062 yılında Azerbaycan ve Arran'a gelerek buraları yeniden kendisine tâbi kıldıktan ve özellikle sürdürülen Anadolu harekâtını inceleyip denetledikten sonra Irak'a gitmek üzere bu bölgeden ayrılmıştır.¹³

Tuğrul Bey, halifenin kızı ile evlenmesini Tebriz havalisinde tesis etmişti.¹⁴ Halife, 454 (Hicrî) senesi (1062 Miladi) Muharrem ayında Tuğrul Bey'in akit isteğine (kızıyla evlenme isteğine) muvafakat cevabı verdi. Tuğrul Bey bu sırada Tebriz civarında idi ve bu habere son derece sevindi. Halifenin kızının tahtirevanı Tebriz'e ulaşınca şehri kutlamalar ve tören çadırları kapladı. Büyük bir ziyafet verildi ve Saltanat Çadırının önünde dirhem ve dinarlar saçıldı.¹⁵ Akit, Tebriz açığında Muhayyem denilen yerde icra edildi.¹⁶ 400.000 dinar başlık parası gönderildi.¹⁷

Sultan Alparslan (1064–1072), devlet yönetiminde istikrarı sağladıktan sonra devletin fetih planlarına uygun olarak Sultan Tuğrul zamanında yapılan Anadolu seferlerini sürdürmek amacıyla Şubat 1064 tarihinde başkent Rey'den hareketle Azerbaycan'a geldi. Burada ordusuna katılan kalabalık Türkmen kuvvetleriyle Urmiye Gölü'nün kuzey doğusundaki Merend kentine geldiği zaman Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan Emir Tuğtekin, huzuruna çıkıp giriştiği akınlar ve Anadolu'ya ulasan yollar hakkında kendisine bilgi arz etmiştir.¹⁸

Selçuklu Sultanı Alparslan Azerbaycan'a gittiği zaman Revvadiler'in dâhili bağımsızlığını tamamen ortadan kaldırarak 1065'te Tebriz'e bir Selçuklu emiri tayin etmiştir. Bununla da Revvadiler devleti bağımsızlığını yitirerek Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁹

Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) önce Azerbaycan'a dönmüş ve Hoy şehrini merkez ittihaz ederek hazırlıklara başlamıştı. Mecîd Rızâzâde Amuzeyeddinî ise makalesinde Malazgirt Savaşında Alp Arslan'ın komutan ve askerlerini toplama merkezinin Tebriz olduğu ve Sultan'ın Selçuklu kuvvetlerini bu şehirde düzenlediğini savunmaktadır.²⁰ Halbuki, Sultan Alp Arslan, Halep önlerinden dönmüş hassa askerlerini yanına alarak cebri bir yürüyüşle Erzen ve Bitlis yoluyla Ahlat'a çıkmıştır. Ordugahını burada kuran²¹ Sultan Alparslan, savaştan önce Hatun ile hazinelerini vezir Nizamü'l-Mülk'ün idaresinde kendisine arkadan acele asker yetiştirmesi talimatıyla Tebriz'e göndermişti.²²

Sultan Berkyaruk (1092–1104), kardeşi Muhammet Tapar ile mücadelesi sırasında H.494'te (1100/1101) Tebriz'in güneyindeki dağlık bölgeye çekildi. İki Selçuklu sultanına mensup âlimler araya girerek bu uzun saltanat mücadelelerinde memleketlerin harap olduğunu, derya gibi kan aktığını ve Haçlılar ile şiddetli savaşlar cereyan ettiğini ileri sürdüler.²³ Bu sebepten 1104 senesinde kardeşlerin arasında yapılan anlaşmada Selçuklu İmparatorluğu iki sultan ara-

¹² M. Altay Köymen, Selçuklu Devleti Türk Tarihi, TTK, Ankara 2004, s.148.

¹³ Ali Sevim, Azimi Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, TTK. Yayınları, Ankara 2006, s. 15, M. Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, (Haz. R. Yinanç), TTK. Yayınları, Ankara 2013, s. 51, Bedirhan, age. s. 114.

¹⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınları İstanbul 2015, s. 151.

¹⁵ M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK, Ankara, 2004, s. 193.

¹⁶ Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Türk Tarih Kurumu yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

¹⁷ İbn-i Cevzi, El Muntazam, s.1938.

¹⁸ Bedirhan, age. s. 119-120.

¹⁹ Zülfıyye Veliyeva, 11. – 15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, Bedirhan, age. s. 49.

²⁰ M. R. Amuzeyneddinî Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz, (Çev: Altan Çetin), s.112, Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl: IV, sayı:13, Bahar 2004.

²¹ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 2015, s. 55.

²² Köymen, age. s. 264.

sında taksim edildi ve Tebriz, Muhammed'e düştü; Muhammed buraya vezir olarak Sa'd el-Mülk'ü tayin etti.²⁴ Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed arasındaki bu sürtüşme hakkında İbn-i Cevzi'de de malumat vardır. Orada "hicri 496 senesinde Sultan Muhammed, Berkyaruk ile Cemaziye'l-ahirenin çarşamba günü savaştılar. Sultan Muhammed, Ahlat tarafına geçti ve ondan sonra da Tebriz'e çekildi. Berkyaruk Zincar'ı geçti ve sonra aralarında sulh oldu" denilmektedir.²⁵

1112'de Tebriz'in sahibi olarak Sökmen el-Kutbî görünmektedir. O, Muhammed'i destekleyenlerdendi. Sokman el-Kutbi'nin Tebriz emiri olması dolayısıyla Ahlat Emirliği bir müddet Azerbaycan vilayetine bağlı kalmış ve daha sonra Irak Sultanlığına bağlı büyük emaretlerden biri olmuştur.²⁶

Sökmenliler Beyliği'ni²⁷ kuran Sökmen el-Kutbî, Tebriz ile birlikte Muradiye, Ahlat, Erciş, Adilceviz, Malazgirt, Van, Tercan, Silvan, Muş, Bitlis, Erzen il ve ilçelerinin de yönetimini ele geçirmeyi basardı. Sökmen beyliğini böylece kurduktan sonra Muhammed Tapar'ın hizmetinde kalmış, onun giriştiği saltanat ve Haçlı savaşlarına onunla birlikte katılmıştı.²⁸ Sökmen el-Kutbî, H.504 (M.1110/1111) senesine kadar Tebriz ve Azerbaycan'ın bazı eyaletlerinde idareyi sürdürmüştür. H. 505 (M.1111/1112) senesinde Şam hâkimi Atabek Tuğtekin'e Frenklerle karşı yardıma gittiği sırada Halep yakınlarında hastalanarak ölmüştür. Onun ölümünden sonra bu fırsattan yararlanan Emir Ahmedil Tebriz'de idareye gelmeye çalışmıştır. Sultan Muhammed'ten Sökmen'e bırakılmış olan şehirlerin kendisine bırakılmasını istemeye karar verdi. Ancak Sultan Muhammed'in Ahmedil'in bu isteğine muvafakat edip etmediği bilinmemektedir.²⁹

İdari merkezi Hemedan olan Irak Selçukluları kolu idaresinde, Azerbaycan daha müsait bir rol oynadı. 1121'de Sultan Mahmud, Gürcülerin akınları ile dehşete kapılmış şehir halkını sakinleştirmek ve moral vermek için bir süre Tebriz'de ikamet etmiştir. Bu devirde Azerbaycan atabeğinin adı Gündoğdu idi. Onun ölümünden sonra (1121) Merağa emiri Ak Sungur Ahmedili, Tebriz'i Tuğrul'un (Sultan'ın kardeşi) elinden almaya teşebbüs etti ise başarılı olamamıştır. Mahmud 1122 yılında Tebriz kapısında öldürülen Musullu Emir Cuyûs'u Azerbaycan'a tayin etmiştir.

Daha sonra Tebriz Mahmud'un oğlu Davud tarafından muhasara edildi ve neticede Davud, Tebriz'e yerleşti ve bu şehirden Azerbaycan, Arran ve Ermenistan'dan oluşan büyük bir bölgeyi (ıktâ olarak) idare etti(1132–1139). Sonra Sultan Mesud zamanında, Azerbaycan ve Arran, Tuğrul'in eski kölesi Atabeğ Ak Sungur'a teslim edildi. Onun idare merkezi Erdebil idi. Sultan Mesud'un saltanatı isyan eden emirlerle mücadele içinde geçti. Bu mücadeleler Irak Selçuklu Devleti'ni yıprattı. Yine bu mücadeleler sırasında Melik Davud bin Sultan Mahmud, 1143 senesinde (h.538) Tebriz'de Bâtıniler elinde bir hile ile öldürüldü. Sultan Mesud bunun amcası idi ve kızını ona nikâhlanmış ve Tebriz şehrini kendisine vermiş, orada hükümet tahtına oturmuştu.³⁰

²³ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken yayınları, İstanbul, 2004, s.105.

²⁴ İslâm Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, cilt 12, M.E.B., İstanbul, 1974.

²⁵ İbnü'l Cevzi, Kitabü'l - Muntazam, sh. 20048.

²⁶ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 155.

²⁷ Tarihte Sökmenliler, Ahlatşahlar ve Ermensahlar adlarıyla anılan bu Türk beyliği, Sultan Alparslan'ın yeğeni Azerbaycan Selçuklu Genel Valisi Kutbeddin İsmail Arslan'ın Türk asıllı yetiştirmesi olan Sökmen el-Kutbî tarafından 1110 yılında kurulmuştur. Bkz: Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi), s.188, TTK, Ankara 2000.

²⁸ Sevim, age. s.188-189.

²⁹ M. R. Amuzeynedini Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz, (Çev: Altan Çetin), s.113, Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi), yıl: IV, sayı:13, Bahar 2004.

³⁰ Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev: Necati Lügal, s.79, TTK, Ankara 1999.

Meraga ve Tebriz'in idaresi kendisine verilen Ak Sungur'un ölümünden sonra kendisine Emir Çavlı el-Tugrulî halef oldu ise de Azerbaycan Atabeyliğinin kurucusu İldeniz hemen Azerbaycan'a yerleşti ve böylece Tebriz'de Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) devri başlamış oldu.³¹

A- TİCARET

XI. ve XII. yüzyıllar İslam dünyasının doğusunda Selçuklu egemenliğinin oluşması, Kafkasya'da kentleşme olgusunu hızlandırmıştı. Gence, Nahcivan, Tebriz, Şamahı sadece Kafkaslarda değil, Müslüman Doğusunda da mühim siyasi yönetsel, iktisadi ve medeni merkezler olmuşlardı. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105–1118) zamanında Nahcivan'da 150–200 bin, Tebriz'de 100–120 bin kişi yasıyordu. Büyük Selçuklu sultanları ve onların Atabeylerinin kurucu faaliyeti ve elverişli siyasi, sosyal-iktisadi ve kültürel durum XI. ve XII. yüzyıllarda Gence, Nahcivan ve Tebriz gibi başkentlerin yükselişini temin etti.³²

Selçuklular zamanında şehirlerin müdafaa sistemi daha da sağlamlaştırılmış, şehirlerin kale duvarlarının özellikle de şehir kapılarının sanatsal görünüşüne çok önem verilmiştir. Şehirlerin planları iyi hazırlanmış, şehirlerde yaşayanların rahat ve medeni yaşayabilmesi için tedbirler alınmış ve birtakım imar faaliyetleri yapılmıştır. Örneğin su teçhizatı, sokak ve meydanların döşenmesi ve yeşillendirme, kanalizasyon altyapısının inşası gibi şehir halkı için önemli faaliyetlere ağırlık verilmiştir.³³

“*Tarih-i Sinâyi'-i İnan*” kitabında bu konuda şunlar bulunmaktadır: “*Selçuklular devri yalnızca sanat ve ilimlerin altın ve parlak asrı olarak kabul edilmemelidir, İslâmî devir Tebriz'in zevk ve anlayış, medeniyet ve kabiliyeti değişik sahalarda ortaya çıkmış, bir aydın ve parlak bir yapılanma olmuş, özellikle Melikşâh ve “Siyasetname” kitabının yazarı ve Bağdat medresesinin kurucusu vezir Hâce Nizâmü'l-Mülk devrinde bu zevk ve anlayış daha kuvvetle ortaya çıkmıştır*”³⁴.

Şehirlerin hızlı gelişiminin temelini sanat ve ticaret oluşturuyordu. Yazılı kaynaklar XI. ve XII. yüzyıllarda Kafkasya şehirlerinin mühim sanatkârlık ve ticaret merkezleri olduğunu vurgularlar. Yukarıda adını zikrettiğimiz kaynaktan denilir ki “*öyle bir sanat-meslek yok ki Tebriz'de olmasın*”.³⁵

Kafkasya şehirlerinin iktisadi durumunda ticaretin ehemmiyeti çok büyük olmuştur. Sanatkârlık ve ticaret birbirini tamamlayarak karşılıklı surette biri diğerinin gelişmesine müspet tesir göstermiştir. Kafkasya şehirlerinin kervan ve transit yollarının kesiştiği ve kaynaştığı mekânda bulunması uluslararası ticari faaliyetler şehirlerin kalkınmasını hızlandırmıştır. Orta Çağlar boyunca Kafkasya'nın her bir şehri ayrı ayrı sanayi mamulleri ihracı üzerine meşhur olmuştur. Tebriz'in ticari malları ipekli kumaşlar, örtüler, kaftanlar, mühürler, oyma nakışlı sanatsal ciltlerden oluşuyordu. Gence'de ipekli kumaşlar, deri, keçe; Nahcivan'da ipekli dokumalar, örtü, halı, çuha ve seramik; Bakü'de tuz üretilirdi. Kafkasya şehirlerinin bu devirde Müslüman Doğu ülkeleri, Çin ve Hindistan'la doğrudan ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Tabi ki buna bağlı olarak şehirlerin kültürel seviyeleri oldukça yükselmiştir. Şehirlerde okul ve medreseler

³¹ Cahit Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

³² Tahir Dostiyev, “Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü”, XIV. Türk Tarih Kongresi (9–13 Eylül 2002) Bildirileri, I. cilt, s.453, TTK, Ankara 2005.

³³ Aydoğmuşoğlu, *agtez*, s. 31.

³⁴ Muhammed Hasan Zekî, *Tarih-i Sinâyi'-i İnan* (Bad ez İslâm), Ter. Far. Muhammed Ali Halilî, Tahran 1366, s.19-20.

³⁵ Aynı yer.

faaliyet göstermekteydi. Şehir aydınları Türk, Fars ve Arap dillerini biliyor ve bu dillerden çalışmalarında istifade ediyorlardı. Önemli şehir merkezlerinde (Tebriz, Gence, Nahcivan, Maraga, Şamahı) egemen sülalelerin bilim ve sanatın koruyuculuğunu üstlenmesi sayesinde bilim ve edebiyat gelişmiştir. Selçukluların eğitim sistemine getirdikleri yeniliklerden biri yüksek eğitim müessesesi rolünü oynayan medreselerin kurulması ve yaygınlaştırılması idi. Büyük şehirlerde birkaç medrese faaliyet göstermekteydi. Medreselerde dini eğitimin yanında matematik, astronomi, fizik ve kimya dersleri de okutulmakta idi. Şehirlerde kütüphaneler, şairler meclisi ve diğer kültürel kurumlar faaliyet göstermekte idi.³⁶

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'nın dış politika durumu güçleşmişti. Celaleddin Harezmsah'ın ve daha sonra Moğolların Kafkasya bölgesine hücumu sosyal hayatı çok kötü duruma sokmuştur. Birçok şehirler dağılmış, ticaret yolları tehlikeli duruma düşürülmüştür. Hamdullah Kazvini, Moğol İstilası zamanı büyük dağıntılar ve toplu katliamlar olduğunu yazıyor.³⁷ Mevcut rakamlar da bu durumu ispatlamaktadır. Selçuklular ve Atabeyler zamanında sadece Güney Azerbaycan'ın yıllık vergi geliri 200 bin tümen olduğu halde, 1340 senesinde 209 tümene kadar düşecektir. Atabeyler hâkimiyeti zamanında sadece Arran'dan 3000 tümen, 1340 senesinde ise 300 tümen 3000 dinar, yani 10 kat az vergi toplanmıştı. Şirvan'ın geliri 100 tümeden 11 tümene kadar inmişti, yani yaklaşık 9 kat azalmıştı.³⁸

Bu durum Tebriz şehrinin sosyal hayatına da oldukça kötü etki yapmıştır. Sultan Celaleddin Harezmsah zamanında kervan yolları daha da tehlikeli duruma düşmüştür. Tüccarların gidiş gelişi durmuştur. H.624 (1226-1227) yılları olaylarını anlatan İbn-el-Esir bu konuda şunları yazmaktadır: “İvaiyye Türkmen sülalesinin önde gelenleri Hoy yollarının önünü keserek gasp etmiş, büyük ölçüde para ve kumaşlarını almışlar. Erzurum'dan koyun alıp Tebriz'e götüren tüccarların önünü keserek 20 bin koyunlarını almışlar tüccarlardan gasp edilen kumaşlar çok fazlaydı ve onların birçoğu daha açılmamış halde duruyordu.”³⁹ Hatta vezirler bile ticaret kervanlarını gasp ettiriyorlardı. Celaleddin'in veziri Şeref el-Mülk Şam'dan Azerbaycan'a gelmiş 70 kişiden oluşan İsmaililer ticaret kervanını gasp ettirmiş ve hepsini öldürtmüştü.⁴⁰ Bu tür gasp olayları ticaretin gelişimini engellemekteydi. Hatta durum öyle bir yere varmıştı ki, Tebriz'in yıllık geliri Sultan Celaleddin'in atlarının yem parasına dahi yetmiyordu. Tebriz'de bulunan ham toprak ve emlakten hiçbir gelir elde edilmiyordu. Hoy şehri gibi Tebriz de harabe şehre dönmüş durumdaydı.⁴¹

İbn-el-Esir XII. yüzyıl ile XIII. yüzyılı kıyaslayarak şunları yazmaktadır; *Atabey Cihan Pehlivan (1172-1186) ve ondan önceki hükümdarlar zamanında Azerbaycan ve Arran'ın mal varlığı ve halkı çok fazlaydı. Sultan Celaleddin'in zamanında bu yerler harabeye döndü*.⁴²

Moğolların bu dönemde üç kez Tebriz'e hücum ettikleri bilinmektedir. Tebrizliler onlara hediyeler vererek şehri işgal edilmekten ancak kurtarabilmişlerdir.⁴³ Bu durum diğer şehirlere kıyasla Tebriz'in dağıtılmasını önlese de onun iç ve dış ticaretine büyük sekte vurmuştur. Diğer şehirlerle sosyal ilişkiler kuramadıktan sonra bir şehrin iç ve dış ticareti gelişemez. İlhani hü-

³⁶ Dostiyev, agm. s.458.

³⁷ Hamdullah Müstevfi Kazvini, **Nüzhət el-Kulûb**, (Tashih-Tahkik Gay Le Stange), Brill-Leiden. 1854/1933, s. 28.

³⁸ Kazvini, age. s. 85, 103, 106-107.

³⁹ İbnü'l- Esir, İzzu'd-Dîn Ali, Kâmil-i Tarih-i Bozorg-i İslâm ve İnan, (Ter. Far. Ali Haşimî Hâirî), Tahran, ts., c.17, s.50-51.

⁴⁰ Onullahi, age. 51.

⁴¹ Muhammed bin Ahmed bin Ali bin Muhammed el-Münşî en-Nesevî, Siret-i Sultan Celaleddin Mengüberti, (Nşr. O. Haudas), Paris 1891, s. 245, Hasan Geyikoğlu, “Harezmsah Celaleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 4, Erzurum 1996, s. 89-102.

⁴² İbnü'l-Esir, Aynı yer.

⁴³ A. A. Alizade, Sosialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana, XIII-XIV v. v., Bakü 1956, s. 95-98.

kümdarları ile Kızıl Orda hanları arasında devam eden savaşlar da ticaret yollarını kötü duruma sokuyordu. Hülagü Han zamanında Tebriz ve Merağa'da Kızıl Orda hükümdarı Berke ve oğlunun (1256-1266) adamları istediklerini yapıyorlardı. Berke ve oğlunun Tebriz'de bulunan tüccarları oradaki önemli ticaret merkezleri ellerinde bulunduruyorlardı. Onlar ticarete ortak olmak amacıyla Tebriz'in yerli tüccarlarına sermaye vermişlerdi. 1264 senesinde bu ortaklar cezalandırıldı ve onların verdikleri borç paralar Tebriz tüccarlarına kaldı. Berke'nin oğlu da aynı sene Tebriz'den Kızıl Orda ülkesine mal satmaya giden tüccarları öldürttü. Sonuç olarak Tebriz'in iç ve dış ticaretine darbe indirilmiş oldu. Sadece Geyhatu Han'ın (1291-1295) hâkimiyeti zamanı İlhaniler ile Kızıl Orda şehirleri arasında geçici de olsa ticaret düzelebilmıştır⁴⁴. Vassaf, bu zamanda Arran topraklarından geçen kervan yollarını anlatırken şunları yazmaktadır: “*At arabalarının, kölelerin, at ve koyunların fazla olmasından dolayı Tebriz'de karışıklık vardı. Bir süre sonra tüccarlar yine zarif mallar satmaya başladılar*”⁴⁵

Geyhatu Han'ın hâkimiyeti zamanına kadar ülkede ticaret duraklama noktasına varmış, diğer kervan yollarında da ticari durum kötüleşmişti. Daha Argun'un hâkimiyeti zamanında (1286-1291) Ceneviz tüccarları ona müracaat ederek ticaret yollarının yapılmasını ve İran körfezine de bir liman inşa edilmesini rica etmişlerdi.⁴⁶

Tebriz sanatkârlarının hazırladıkları malların devlet tarafından pazar fiyatından çok daha düşük fiyata alınması da ticareti engelliyordu. Bunun dışında çeşitli adlarla alınan vergiler; tamga, baç ve diğerleri ticaret ve sanatkârlığın gelişmesini engelliyordu⁴⁷. Daha Abaka Han zamanında (1265-1282) farklı şehirlerden vergi memurları Tebriz'e gelerek, sanatkâr ve tüccarlardan tamga vergisi alıyorlardı. Bu devirde Emir Ali, Tebriz tamgacısı olarak görevlendirilmişti.⁴⁸ Bunun dışında Tebriz şahnesi Narduy Ahtacı sanatkâr ve tüccarlardan zorla vergi topluyordu.⁴⁹

H.641 (1243-44) senesinde Mankfulad Tebriz sanatkârlarına başkâk (tahsildar-vergi memuru) atanmıştı.⁵⁰ Sanatkârlardan alınan vergi o kadar fazla idi ki onlar vergi vermekten kaçınıyorlardı.⁵¹ H.642 (1244-45) senesinde Şerafettin Harezmi vergi toplamak için Tebriz'e gönderilmişti. O Bakıyyeyi-mal (geçmişten kalan vergi) halktan zorla toplanmaya çalışılıyordu. Cemalettin Ali Tefrişi de ona yardımcı olarak atanmıştı. Onlar halka zulmetmekte çok ileri gitmekteydiler. Cüveyni'nin yazdığına göre, “*Cemalettin Tebriz'e gittikten sonra geçmiş yıllardan kalma vergileri almak için halkın elinde avucunda ne var ne yoksa hepsini almaya başladı*.”⁵² Handemir'in de vurguladığı gibi, sonuçta Tebriz'de ticaret ve zanaatla uğraşan halkın durumu ağır vergilerden dolayı bir hayli kötüleşmişti.⁵³ Şerafettin Harezmi ve Cemalettin Ali Tefrişi'nin Tebriz halkına yaptığı zulümler zamanın şairi Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî'nin bir şiirinde anlatılmakta ve şiirin son beytinde şöyle demektedir:

⁴⁴ Mualla Uydu Yücel, Altın Orda Devleti, İstanbul 2015, s. 55.

⁴⁵ Vassaf Abdullah b. Fazlullah Şirazi, Târîh-i Vassaf, (nşr. İrec Efşâr v.dğr.), Tahran 1388/2009, Osman Gazi Özgüdenli'nin Girişi, s. 50-51, Abdülmuhammed Âyetî, Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Tahran 1372, s. 329, Ayrıca bak. J. Pfeiffer, “A Turgid History of the Mongol Empire in Persia: Epistemological Reflections Concerning a Critical Edition of Wassâf's Tajziyat al-amsâr wa tazjiyat al-a'sâr”, Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts (ed. J. Pfeiffer - M. Kropp), Würzburg 2007, s. 107-129.

⁴⁶ W. Heyd, Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, (çev. E. Z. Karal), TTK. Yayınları, Ankara 2000, s. 557.

⁴⁷ Camiü't-Tevarih, c. III, s. 147.

⁴⁸ Ahmet N. Özdal, Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar, (X. XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 287.

⁴⁹ Camiü't-Tevarih, C. III, s. 91-92, 189, 202, 211-214.

⁵⁰ Onullahi, age. s. 53.

⁵¹ Alaaddin Atamelik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, (çev. M. Öztürk), TTK. Yayınları, Ankara 2013, s. 428-429.

⁵² Ceveyni, age. s. 447.

⁵³ Hondmir, Gı yasüddin b. Hümamüddin el-Hüseyni, Tarih-u Habibü's-Siyer fi Ahbar-u Efrad-ı Beşer, Tahran, 1333 h. ş. (M. 1955), C. III, s. 60.

“Eğer gökyüzüne çıkmış olsa bile, hiçbir canlı senin elinden kaçıp kurtulamaz”.⁵⁴

Cüveyni, vergilerin tahsili konusunda Mengü Bolat'ın Tebriz halkına yapmış olduğu zulümleri şöyle anlatıyor: “Tebriz Müslümanları, hatta reis, şeyh, zengin, fakir, genç ve yaşlılar üzerine çok aşırı vergi konmuştu. Dini açıdan dul kadın ve öksüz çocuklardan vergi toplanması yasak olduğu halde onlardan bile vergi toplanıyordu. Şehirde kadın ve öksüzlerin, mazlum ve fakirlerin feryatları yeri göğü inletiyordu. Her sokakta işkence, her evde vergi toplayan yabancı bir insan vardı. Fırsat tanımadan onlardan altın istiyorlardı. Kardeş kardeşin, baba evladın derdini çekemiyordu.”⁵⁵ Sonunda Emir Argun'un emriyle h.647 (1249-50) senesinde Mengü Bolat Tebriz'den geri çağırıldı. Bu kadar çok verginin haricinde baç, tellal hakkı, kapan parası, daruğeki, şahnegi vb. adlar altında belirli miktarda tüccarlardan ve esnaftan para alınmaktaydı.

Moğol istilası döneminde Tebriz'in sosyal durumunda, aynı zamanda ticaret sahasında gerileme olduğu halde, daha sonraları onun sosyal hayatında az da olsa gelişme görölmüştür. Bunun başlıca sebepleri şunlardır:

1) Moğol istilası zamanı Kafkasya'nın birçok şehri dağıtıldığı halde Tebriz'e dokunulmadı.

2) 1258 senesinde Bağdat Hülagü Han tarafından istila ve yağma edilince, Tebriz'in uluslararası ticari önemi arttı. Zamanında Bağdat uluslararası ticarete ilk sırada olduğu halde, 1258 senesinden sonra Tebriz ilk sıraya yükselmiştir. V. Heyd'in yazdığına göre, sırf bu dönemden sonra Tebriz Kafkasya'nın ticaret merkezi olmuştur.⁵⁶

3) 1265 senesinde Tebriz batıda Mısır, doğuda Amuderya'ya kadar uzanan Hülagüler Devleti'nin başkenti ilan edilmişti. Abaka Han'ın Tebriz'i başkent ilan etmesi şehrin hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tek kelime ile Tebriz İlhaniler Devleti'nin sosyal ve siyasi merkezine dönmüştür. Tüm bölge ve şehirlerin gelirleri İlhani hazinesine aktarılıyordu. Abaka Han'ın hükümdarlık ettiği bölgenin Moğol imparatorluğunun önemli bir kısmını kapsadığını dikkate alırsak, Tebriz Moğol imparatorluğunun batısında büyük han Kubilay tarafından başkente kadar yükselen Pekin şehri ile aynı önemli rolü oynuyordu.⁵⁷ Abaka Han'ın hâkimiyeti zamanından Ebu Sait'in (1316-1335) hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar Tebriz sosyal ve medeni hayatın en parlak devrini yaşamıştır. Bu esnada Tebriz Hindistan, Mısır elçilerinin, Avrupa krallarının, Bizans İmparatorluğu'nun, aynı zamanda Papa'nın gönderdiği elçilik heyetleriyle dolup taşmaktaydı.⁵⁸ Tebriz Yakın ve Orta Doğu heyetlerinin hem de Ceneviz ve Venedik tüccarlarının ilgi odağı olmuştur.⁵⁹

4) Doğu-Batı, Kuzey-Güney ticaret yolları üzerinde bulunması, halkın çoğunluğunun zanaatkârlık ve ticaretle uğraşması Tebriz'in önemli bir şehre dönüşmesinde temel oluşturmuştur. Tebriz sadece Kafkasya'da değil hatta İlhanilerin hâkimiyet sürdüğu bütün bölgelerin en büyük sanatkârlık ve ticaret şehriydi. Çin'den başlayıp Anadolu üzerinden Bizans'a kadar giden İpek Yolu bu şehirden geçiyordu. Vassaf onu devrinin küçük Mısır'ı olarak değerlendirmektedir.⁶⁰ 1294-1295 senelerinde Tebriz'de bulunmuş Venedikli Marco Polo'nun söyledikleri de bu fikri destekler mahiyettedir. Ona göre: “Tebriz halkının büyük çoğunluğu sanatkârlık ve ticaretle uğraşmaktadır. Şehrin ticaret mevkii o kadar iyi ki, dünyanın her tarafından Hindistan, Bağ-

⁵⁴ Cüveyni, age. s. 447.

⁵⁵ Cüveyni, age. s. 422-423.

⁵⁶ Heyd, age. s. 93.

⁵⁷ Karl John, “Doğu İle Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi Tebriz”, (çev İ. Aka), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 13, Vol. 24, s. 59-77.

⁵⁸ Aynı yer.

⁵⁹ John, agm. s. 62.

dat, Musul ve Hürmüz'den pek çok tüccar alışveriş için buraya gelmektedir. Tebriz çarşılarında ve pazarında dünyanın en kıymetli taşlarını, birinci sınıf incilerini bulmak gayet mümkündür. Yabancılarla alışveriş yapan tüccarlar orada kısa sürede zengin olmaktadır".⁶¹

Tebriz şehri, asıl gelişimini İlhanlılar döneminde yaşar. 1318'de Tebriz'i gezen Fransız seyyah/keşif Oderic, sadece bu şehrin vergilerinin tüm Fransa'da toplanan vergilerden daha çok olduğunu söyler. 1332'de, İngiliz seyyah Sir John Mandeville'nin ise, Tebriz'in yalnız ticari vergilerinin bile zengin bir Hıristiyan kralının tüm ülkesindeki vergi hasılatından yüksek olduğunu söylemiştir.⁶² Uğradığı tüm istilalara rağmen, Moğol yönetimindeki Tebriz, Kafkasya'nın diğer şehirlerine nazaran zenginlik, lüks, tüketim maddesi çeşitliliği, para harcamayı gerektiren diğer şeyler açısından daha zengindi.⁶³

Yukarıda vurguladıklarımızdan şöyle bir sonuca varıyoruz ki, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'nın diğer şehirleri sosyal açıdan çok fazla gerileme devri yaşadığı halde Tebriz'de ticari açıdan canlanma olmuştur. Şöyle bir kanıtı göstermek yeterlidir ki Geyhatu Han zamanında (1291-1295) Tebriz ve onun çevre illerinden yılda 80 tümen tamgadan gelir elde edilmişti.⁶⁴ Aynı zamanda ülke içinde gelişen buhranlar Tebriz'in ticaretinde zorluklar yaratıyordu. Bunun dışında Geyhatu Han döneminde İlhaniler devletinin saray giderleri çok fazlaydı. Farklı devlet memurlarının israf ve rüşvet alma yüzünden hazine boşalmış, Kafkasya'nın birçok şehirleri göçler nedeniyle boşalmaya başlamıştı.⁶⁵ Bu yüzden şehirlerin bazılarında gerekli miktarda gelir elde etmek zor olduğu için asıl yük Tebriz'in üzerine düşmüştü. Ülkede Geyhatu Han'ın özel yarlığı (ferman) esasında altın ve gümüş ticareti durduruldu. Padişah ve saray çalışanlarının dışında başka diğer şahıslara altın simli kumaş dokumak yasaklandı. Altın ve gümüşten çeşitli eşyalar yapılması yasaklandığı gibi, kap-kacak yapılması dahi yasaklanmıştır. 1294 Nisan sonu Mayıs başında altın ve gümüş sikke yerine "çav" adı verilen kâğıt paraya geçileceğine dair emirnameler çıkarıldı; 23 Temmuz'da büyük miktarlarda kâğıt paralar hazırlandı. 13 Eylül'de kâğıt paralar tedavüle sürüldü.⁶⁶ Emirnameye göre kâğıt parayı mübadele aracı olarak kabul etmeyenler öldürülecekti. Bu yüzden zarar görecekt olan esnafa yeni basılan bu kâğıt para ile tazminat ödenecekti.⁶⁷

İmparatorluk içinde "çav" kullanılması sonucunda verilmiş fermana karşı Tebriz sanatkâr ve tüccarlarının itirazı (birkaç gün atölye ve dükkânların kapatılması, halkın bir kısmının şehirden ayrılması, kâğıt paranın kullanımının kabul edilmemesi) sonucunda iptal olunması Tebriz'in İlhani Devleti için ne kadar önemli sosyal rol oynadığını gösteriyor. Bunu aşağıdaki rakamlar da ispatlıyor. Keyhatu devrinde toplanan 800 tümen değerinde yıllık gelirin 80 tümeni

⁶⁰ Alizade, age. s. 221.

⁶¹ Z. Yampolsky, Puteşestvenniki ob Azerbaydjane, T. I, Baku 1961, s. 34.

⁶² Malcolm Letts, Mandeville 's Travel's: text and translations (London: The Halduyt Society, 1953), s. XXXIII.

⁶³ Ruysbroeckli Willem, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, (ed. P. Jackson, D. Morgan, çev. Z. Kılıç), Kitap yay, İstanbul 2010, s. 168; Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat, (çev. E. Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 75,

Altay Tayfun Özcan, "Chronica Maiora'da Moğollara Dair Kayıtlar", Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Aralık 2013 December 2013 Yıl 6, Sayı XVI, ss. 23-77. Year 6, Issue XVI, pp. 23-77. DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh336>, Altay Tayfun Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", Dumlupınar Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.34/ 2013, s. 147-163.

⁶⁴ Vassaf, age. s. 162.

⁶⁵ Vassaf, age. s. 272-274.

⁶⁶ Karl Jahn, "İran'da Kağıt Para", (çev. M. A. Köymen), Belleten, C. VI, Sayı: 22, Ankara 1944, s. 269-309, M.A. Seyfeddini, Monetnoe delo i denejnoe obraşenie v Azerbaydcane XII-XV vv. Kn. II- Baku, 1981, s. 207.

⁶⁷ Özdal, age. s. 160.

sadece Tebriz ve onun komşu illerinden elde ediliyordu.⁶⁸ Geyhatu Tebriz'den elde edilen gelir sayesinde hisseler havale ediyor ve borçlarını ödüyordu.⁶⁹

Abaka Han ve Argun döneminde olduğu gibi, Geyhatu döneminde de Tebriz tamgası iltizama verilmişti⁷⁰. Geyhatu iktisadi buhrandan çıkmak için dış ticareti geliştirmek yolları arıyordu. Hatta “çav” konusunda alınan tedbirler zamanı Fars körfezi aracılığıyla ticaret için İran'a ve Azerbaycan'a gelen yabancı tüccarlardan kâğıt paraları alıp yerine hazineden altın verilmesini söylemişti.⁷¹

Yukarıda anlatılanlardan anlaşılıyor ki, 1258-1259 yıllarında Tebriz sanatkârlık ve ticaret merkezi gibi sadece Kafkasya'nın değil, İlhanilerin hükümdarlık ettikleri toprakların da en iyi ve büyük şehirlerden biri idi.

Gazan Han sanatkâr ve tüccarların durumunu az da olsa iyileştirmek amacıyla birçok şehirlerde tamga vergisini kaldırdı. O, 1301 senesinde Tebriz halkını bir takım vergilerden muaf tuttuğu gibi mükellefiyetleri ve vergi toplanmasını da sistemleştirmiştir.⁷² Vassaf'ın söylediğine göre; *Gazan Han'ın iktidarı zamanında çeşitli adlar altında halktan alınan vergiler sonucunda halk bir hayli yoksullaşmıştır.*⁷³

Gazan Han'ın fermanı ile tartı ve ölçü birimlerinin Tebriz tartı ve ölçü birimine uygunlaştırılması bile Tebriz'in o dönemde sanatkârlık ve ticaret sahasında bir sosyal merkez gibi ne kadar önemli rol oynadığını yansıtmaktadır. Basılmış sikkelerin ayarı belirlenmiş ve ticaret kervan yolları düzenlenmiştir.⁷⁴

Gazan Han İlhaniler Devleti'nin başkenti gibi Tebriz'in büyümesi ve gelişimi için çok çaba sarf ediyordu. Tebriz'e gelen tüccarlara müsait ortam yaratmak amacıyla şehrin her bir kapısından kervansaray, pazar ve hamam yaptırmıştı. Onun Tebriz şehrinin çevresine yaptırdığı duvarlarda 5 kapı mevcuttu. Reşidüddin'in yazdığına göre; *“bu kapıların her birinin yanında Çahar Bazar, büyük kervansaray, pazar ve hamam yapılmıştır. Kervanla gelmiş tüccarlar bu kervansaraylarda kalıyor, mallarını tamgacı kontrol ettikten sonra belirlenmiş miktarda onlardan tamga alıyordu. Tüccarlar kapı yakınında bulunan hamamlara gidip banyo yaptıktan sonra şehre girebiliyorlardı”*⁷⁵. Yapılan bu işler ticaret kervanından şehre giriş yaparken zamanında tamga vergisinin alınması işini kolaylaştırıyor, diğer taraftan da şehre çeşitli bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önliyordu. Bu da Tebriz'de halkın kalabalık olmasıyla ilgiliydi. Genellikle Anadolu ve Avrupa'dan Şam-Kazan aracılığıyla Tebriz'e giren tüccarlardan tamga vergisi toplamak amacıyla bin kişi tamgacı atanmıştı.⁷⁶

Vassaf kendisinin *“Tarih-i Vassaf”* adlı kitabında Reşidüddin'in vergi, vergi muafiyeti ve ceza türleri, aynı zamanda miktarını belirlemek için *“Destur el-memleket”* adlı kanunname hazırlaması konusunda şöyle yazıyor: *“Reşideddin haraç, padişah ve halkın emlaki, atlı evlerinin düzenlenmesi, inşaat işlerinin büyütülmesi, şehir ve köylerin güzelleştirilmesi, sikke para miktarının düzenlenmesi, hazineye gelecek vergilerin zamanında toplanması konusunda uzun*

⁶⁸ Vassaf, age. s. 269, 271.

⁶⁹ Vassaf, age. s. 269.

⁷⁰ Cüveyni, age. s. 28, 43.

⁷¹ Özdal, age. s. 160.

⁷² Cüveyni, age. s. 27-28, 36, 44, 55.

⁷³ Vassaf, age. s. 199.

⁷⁴ Cüveyni, age. s. 36, 44.

⁷⁵ Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hacı Reşidüddin Fazlullah b. Ebi'l-Hayr b. Ali Hemedani, Câmi'ü't-Tevârîh, I-II. (Nşr. Behmen Kerîmî), İntişarat-ı İkbal. Tahran 1362.

⁷⁶ Özdal, age. s. 287.

bir ferman yazdı. Kopyalarını ülkenin dört bir köşesine gönderdi.”⁷⁷ Buradan anlaşılıyor ki, “*destur el-memleket*” adlı kanunname kitabında ülkenin sosyal-ekonomik hayatıyla ilgili kanun ve kurallardan bahsedilmiştir.

Tarihi kaynakların verdiği bilgilere göre Tebriz’de birkaç tane pazar kurulmuştu. Farklı şehir ve bölgelerden getirilen mallar için “*Han*” adı verilen özel kervansaray-pazarlar bulunmaktaydı. Dizmar’dan Tebriz’e getirilip satılan mal için “*Heşab*” adlı ayrı bir han bulunmaktaydı. Reşidüddin bu hanın çok zengin olduğunu yazıyor.⁷⁸ Tebriz’in her mahallesinde de ayrı küçük pazarlar vardı. Ona “*Bazarçe*” (Küçük Pazar) deniyordu. Novber Mahalle pazarı buna bir örnektir.⁷⁹ Reb’i Reşidi’de 24 kervansaray, 1500 dükkân, “*Pazarşehristane-Reşidi*” adıyla bilinen büyük pazar, ipek kumaş, zarrabhane (kuyumcu), boyama atölyeleri ve kâğıt imalathaneleri vardı.⁸⁰ İlhaniler zamanında yapılmış kervansaraylardan bir tanesi Tebriz yakınlarında “*Hülagü Kervansarayı*” adı ile ün kazanmıştır.⁸¹

Tebriz ticaretinin gelişimi için önemli faktörlerden biri de onun asıl ticaret yolu (şahrah) üzerinde bulunmasıydı. XIV. yüzyılın başlarında Tebriz ticaret yolu Sivas-Erzincan-Erzurum kervan yollarını birleştiriyordu. Bu yol aynı zamanda Ermenistan’ın eski şehri olan Arfaz aracılığıyla Hoy’a, oradan da Tebriz’e geçiyordu. Hoy’dan Tebriz’e iki yol vardı. Birincisi, Merend-Sofıyan-Tebriz, ikincisi Tesve aracılığıyla Urmiya gölünün doğusundan geçerek Tebriz’e gidiyordu. İ.P Petruşevski orta çağ tarihçisi Hamdullah Kazvini’ye dayanarak Merend-Erciş-Malazgirt-Hınıs-Erzincan-Sivas yolunu ana yol olarak belirtmektedir.⁸²

XIV. yüzyılın başlarında Tebriz Kafkasya’nın diğer şehirleri ve yabancı ülkelerle dört taraftan ticaret kervan yoluyla birleşiyordu. Tebriz şehri uluslararası dünya ticaretinin geçit kapısı olmakla beraber, kendisi de bu ticarete aktif rol alıyordu.⁸³

Bu devirde kuzey yolu Tebriz’den Aras kıyısı ile Erdebil-Bilesuvar-Mahmudabad-Şamahı-Derbend, diğer koluyrsa Aras nehrinden geçtikten sonra Lenkeran-Berde-Şemkir-Tiflis idi. Bu yolun başka bir kolu Bedre-Derbend olup, oradan da kuzeye gidiyordu.⁸⁴ Asıl batı yolu ve onun mesafeleri hakkında Venedikli diplomat İosafat Barbaro kesin bilgi vermektedir.⁸⁵

Sultan Ebu Said’in iktidarı döneminde Fars körfezinde liman yapılması konusunda Avrupalı tüccarların ricası gösteriyor ki, XIV. XV. yüzyıllarda İran’ın kuzeyi aracılığı ile ticaret kervan yolu Tebriz’le birleşiyordu.⁸⁶

Güney ve doğu yolları da genellikle Tebriz’den başlıyordu. Sultaniye-Zencan-Tebriz yolu Kafkasya’yı Anadolu ve Avrupa ülkeleriyle birleştiriyordu. Azerbaycan’la Orta Asya arasındaki kervan yolu da genellikle Tebriz’den geçiyordu. Bu yol Amu-Derya’ya (Ceyhun Nehri) kadar uzanıyordu.⁸⁷

⁷⁷ Fazlullah b. Abdullah Şirazi Vassaf, Vassaf el-Hadra der Ahval-i Selâtin-i Mogol, (Nşr. Ve Almancaya çev. Hammer- Purgstal (Geschichte Wassaf’s), Viyana 1857, age. s. 347.

⁷⁸ Onullahi, age. s. 56.

⁷⁹ Hüseyin-i Kerbelâi, Ravzatü'l-cinân, Tahran 1347, s. 485.

⁸⁰ Nasiri, Mohammad Rezâ , Asnad va Mukatibât-i Tarih-i İran, Tahran 1368, s. 190.

⁸¹ Seyyid Muhammed Tebatabai, Tarih-i Edebiyyat-ı İran I, Tahran 1345, s. 159.

⁸² Özdal, age. s. 200-201, Yaşar Bedirhan, “Selçuklu Türkiyesi’nde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri” Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/11 Summer 2016, p. 13-28 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9493> ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY.

⁸³ Özdal, age. s. 215.

⁸⁴ Hamdullah Müstevfi Kazvini, Nüzhet’ül- Kulüb, (Çev. G. Le Strange) Leyden, 1919, s. 181-184.

⁸⁵ Josaphat Barbaro, Sefernâme-ye Venizyan der İran (Şeş Sefername), (çev. Tufan Gündüz), Doğu’da Venedik Elçileri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 92-96.

⁸⁶ İstahri, Ülkelerin Yolları, (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2015, s. 161, Abdülkadir Yuvalı, “Ebû Said Bahadır Han”, TDVİA, Cilt: 10; sayfa: 219.

⁸⁷ M. H. Şerifli, Saciler Dövleti, Baku 1961, s. 51-55.

Alman bilim adamı Bertold Spuler diyor ki, “Gazan Han kervan yollarında güvenliği sağlasa da ticaretin gelişmesi için o kadar çaba sarf etmedi.”⁸⁸ Spuler’in bu fikri kabul görme- miştir. Sovyet tarihçilerinden A.Y. Yakubovski, haklı olarak, “Moğol devleti ile Timur devleti Orta ve Ön Asya ticaret kapitali ile feodallerin diktatörlüğü idi. Bunlar “Müslüman” ticaret kervan yollarının organizasyoncusu rolünü oynuyorlardı”⁸⁹ demektedir. Gerçekten de durum tam da böyle idi. Gazan Han’ın ıslahatlarında ticareti geliştirmek ilk sırada yerini alıyordu. Moğol ve İlhani hükümdarlarının kendileri, vezirleri Fazlullah Reşidüddin, Taceddin Alişah, Gıyaseddin Muhammed ve başkaları büyük tüccarlar sayılıyorlardı. İç ve dış ticaret genellikle onların veya onlarla ortak olan ticaret ortaklarının kullanımındaydı. Ticaret yollarında birçok kervansaray inşa edilmiş olması tesadüfi olmasa gerektir. Karabağ-Eher-Tebriz ticaret kervan yolu 55 fersah (yaklaşık 330 km) idi. Bu mesafede 5 adet Rabat (kervansaray) yapılmıştır. Bunun 3 tanesi Taceddin Alişah tarafından yaptırılmıştır. Sultaniye-Tebriz ticaret kervan yolunun uzunluğu 46 fersah (yaklaşık 276 km) idi. Bu yolda Fazlullah Reşidüddin, Taceddin Alişah, Reşidüddin’in oğlu Gıyaseddin Muhammed ve Hace Celaleddin tarafından Rabatlar yaptırılmıştır.⁹⁰ Taceddin Alişah’ın Sultaniye’de yaptırdığı birçok yapıtlardan, aynı zamanda pazar ve kervansaraylardan yılda 1000 tümen altın gelir elde ettiği bilinmektedir.⁹¹ Reşidüddin’in kendisi de büyük tüccar olup, ticarete bağımsız rol oynamakla beraber, güvendiği insanlara beş bin tümen borç vermiştir.⁹² Bu borcun büyük kısmını ticaretle uğraşan tüccarlar almıştır. Reşidüddin ölürken vasiyet ettiği üzere, bu para onun karısı ve çocuklarına geri ödenmiştir.⁹³ Taceddin Alişah’ın kendisi de bir tüccar oğlu idi. O baş vezir olduktan sonra da baba mesleği olan tüccarlığı devam ettirdi. Taceddin Alişah’ın Tebriz, Sultaniye, Bağdat ve diğer şehirlerde ticaret şirketleri çalışıyordu.

Bazı zengin veya hükümdarlar ticarete bağımsız rol oynamakla beraber ticaret alışverişlerinde ortak oluyorlardı. Ortak Tüccarlar vergilerden muaf olmakla beraber aynı zamanda yerli hâkimlerin gözetimi altında idiler. 1288 senesinde Argun’un baş veziri Sadu’d-Devle ortakların halkın yük ve binek hayvanlarını zorla almamalarını ve rütbeli emirlerin ortakları himaye altına almamalarını emretmişti.⁹⁴ Zamanın hükümdarları büyük tüccarları koruyup kollamışlardır. Bununla ilgili kaynakların verdiği bilgiye göre, çok zengin Ermeni tüccarı Hace Mirek Tebriz’de sarraf dükkânlarının önünde Hacı isimli bir Müslüman tarafından öldürüldüğü zaman Uzun Hasan Hacı’yı kendi kılıcıyla öldürmekle yetinmeyip tüm Tebriz şehrinin yağmalanmasını emretmişti. Uzun Hasan’ın adamları 3 – 4 saat boyunca şehri yağmaladıktan sonra bazı nüfuzlu şahısların ricası ile yağmalamayı durdurmuş ve şehir halkı üzerine altınla ödemek şartıyla büyük miktarda vergi koymuştur.⁹⁵

Çeşitli sefername ve kaynaklara göre Tebriz’e Seylan ve Malay’dan baharat, yakut ve pırlanta; Hindistan’dan mitkal kumaş, terlik, amber, misk, kokulu katran, elmas, zümrüt; Keş-

⁸⁸ Bertold Spuler, İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, (1220-1350), (çev. C. Köprülü), TTK. Yayınları 1987, s. 432.

⁸⁹ A. Yakubovakiy. Doğuda Feodalizm. Altın ordu paytahtı, Bereke’nin Sarayı (Feodalizm na Vostoke. Stolitsa Zolotoy Ordı — Saray Bet eke) Leningrad. 1932, s. 42.

⁹⁰ Molla Muhammed Emin Haşerî Tebrizî, Ravza-i Ethâr, Tas. Aziz Devletabâdi, Tebriz 1371, s.76, Hamdullah Müstevfi, Tarih-i Güzide, Tas. Abdu’l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364, s. 255, Abdu’l-Ali Kareng, Âsâr Bâstani-i Azerbaycan (Şehristan-ı Tebriz), c.1, Tahran 1374, s. 4, Onullahi, s. 58.

⁹¹ Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed. Tarih-i Olcaytu, (çev. Derya Örs), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

⁹² V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), TTK. Yayınları, Ankara 1990, s. 492-496.

⁹³ Fuad Abdulmuti es-Seyyid, Mukatibat-ı Raşidi, (Ed. Muhammed Şafi), Lahor 1947, s. 237-238.

⁹⁴ Vassaf, Tarih-i Vassaf, s. 237-238.

⁹⁵ Josaphat Barbaro, Sefernâme-ye Veniziyân der İran (Şeş Sefername), (çev. Tufan Gündüz), Doğu’da Venedik Elçileri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 109-110.

mir'den şal; Bedehşan'dan lel; Maverünnehir'den halı; Nişapur'dan firuze, havlu; Merv, Tui, Nişapur, Musel, Yezd ve Kirman'dan atlas kumaş ve simli kumaş; Şiraz'dan dokuma malzemeleri, gülab ve çeşitli kokular; Gürcistan, Şam ve Fireng'den silah; Çin'den ipek ve ipekli kumaşlar, Bağdat, İskenderiye ve Yezd'den dokuma malzemeleri; Rusya'dan çuha, keten kumaş, köle; Konstantinapol'den yün kumaş, tafta; Almanya'dan mahud, keten kumaş, yün kumaş, kalay; Anadolu'dan canlı hayvan, vs. getiriliyordu. Tebriz'den ise simli ipek kumaşlar, dokuma malzemeleri, halı, kilim, el yapımı zarif malzemeler, kurutulmuş meyve vs. ihraç ediliyordu.⁹⁶

Simli ipek kumaşlar, atlas, kemha, kadife, mitkal, keten kumaş, tafta ticarete önemli yer tutuyordu. 1340 Senesinde İlhani hazinesinde İskenderiye'den, Yezd, Şiraz ve Bağdat'tan getirilmiş büyük ölçüde dokuma malzemeleri kumaş, Çin ve Tebriz kemhası, Semerkant ve Nişapur'dan getirilmiş parça kadife, Rusya ve İskenderiye'den alınmış çuha, parça kumaş, Çin ve Yezd atlası, İsfahan, Hindistan mitkalı, Rusya ve Avrupa keten kumaşı, Sivas ve Konstantinapol'den getirilmiş yün kumaş ve tafta vardı.⁹⁷

Yukarıda söylediklerimizden belli oluyor ki, dünyanın her yerinden, Orta Asya'dan Çin'den Hindistan'dan Anadolu'dan Avrupa'dan ve Rusya'dan Tebriz'e tüccar akımı vardı. Tebriz batı ile Doğu arasında büyük ticaret merkezine dönmüştü. Şehrin ünlü sanatkârlarının ördükleri ipek, yün, simli, pamuklu kumaş ve elbiseler, halı-kilimler yabancı tüccarların dikkatini çekmekteydi.

Ticarete simli kumaşlar önemli rol oynuyordu. Saray insanların asıl hediyesi altın-gümüfle beraber, simli kumaş ve elbise idi. Gazan Han para sistemini getirdiği ana kadar değış tokuş işleminde simli kumaşlar da kullanılıyordu. Hatta ülkede kumaş azlığı yaşanmıştı.⁹⁸ Gazan Han Ucan'da kurultay yaparken 10-15 gün içinde emirlerine yirmi bin çift kumaş elbise hediye etmiştir. Reşidüddin'in yazdığına göre; *“Daha sonraları Gazan Han emirlerine birçok pardösü hediye etmiştir. Fakat hazineden elbise hiç de eksik olmuyordu. Onun hazinesinden 100, 200, 300 çift elbise 1 günde çıkıyordu”*.⁹⁹ Kumaş elbiseler o kadar değerli idi ki hazineye giriş yapan elbiseyi değıştirilmesin diye mühürlüyorlardı.¹⁰⁰

İlhanlı hükümdarları yabancı tüccarları ülkeye getirmek amacıyla onlara birçok kolaylık sağlıyorlardı. Makro Polo 1295 senesinde Tebriz'de iken Venedikliler Hazar denizinde gemicilik izni almışlardı¹⁰¹. 1320 senesinde ise Venedikliler Ebu Sait ile ticari anlaşma imzalama başarısı gösterdiler. Anlaşmaya göre Venedikli tüccarlar İran ve Azerbaycan'ın istedikleri noktada rahat şekilde ticaret yapabileceklerdi. Onlar gümrük vergisi dışında tüm vergilerden muaf tutulmuşlardı. Ebu Sait kendi ülkesinde bulunan tüm devlet memurlarına Venedikli tüccarlara yardım etmeleri konusunda uyarılmıştı; yollarda çeşitli bahaneler ile onların önünün kesilmemesi ve gerekirse güvenliği sağlamak için onlara adamlar verilmesini emretmiştir. 1324 senesinde Venedik'ten Tebriz'e konsolos geliyor ve Venedikli tüccarlar Tebriz'de ticaret kolonileri oluşturuyorlardı. Bu ticari şirketlerin sayısı o kadar artmıştı ki hatta 1328 senesinde bu şirketleri kontrol amaçlı Venedik'ten müfettişler dahi gelmiştir.¹⁰²

⁹⁶ Mukatibat, s. 197, Abdullah bin Muhammed bin Kiya el-Mazenderani, Risale-i Felekiyye, Tahran Kütübhane-i Meclis, no: 6041 ve İstanbul Ayasofya Kü. yazma 2756, h. 765 (M. 1363), s. 242-247.

⁹⁷ Mazenderânî, age. s. 242-244.

⁹⁸ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, Cami'üt-Tevarih, (çev. A. Ateş), Ankara 1999, 161.

⁹⁹ Reşidüddin, Aynı yer.

¹⁰⁰ Onullahi, age. s. 60.

¹⁰¹ Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979, s. 25.

¹⁰² Abbas İkbâl, Tarih-i İran, Tahran, 1370, s. 751-752, Mecid Rızâzâde Amuzeyneddinî- Altan Çetin, “Büyük Selçuklular Ve Halefleri Devrinde Tebriz”, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl 4, Sayı 13, Ankara, 2004, s. 107-116.

İç ve dış ticaretin gelişmesi sonucu Tebriz'den toplanan tamga vergisi hesabına elde olunan yıllık gelir artmıştır: 1340 senesinde tüm Azerbaycan'dan toplanan 209 tümen gelirin 115 tümeni (yarıdan fazlası) Tebriz ve çevresinden toplanmıştır. Bu sadece tamga vergisiydi.¹⁰³ Bu verginin sadece 87,5 tümeni Tebriz'den toplanmıştır. Bu rakamlardan ticaret ve sanatkârlıktan gelen para hazinenin önemli kısmını oluşturuyordu.¹⁰⁴

Tebriz'de ticaretin Kafkasya'nın diğer şehirlere oranla daha fazla gelişmesini başka örneklerle de verebiliriz. 1340 senesinde Muğan ve Arran bölgelerinden 30 tümen 3 bin dinar, Güştasfi ve Arran'dan 11 tümen 7500 dinar, Erdebil, Halhal, Meşgin, Eher, Keleyber, Hoy, Hiyov, Salmas, Urmiye, Uşnuye, Sarab, Miyana, Germrud, Morağa, Deharkan, Nilan, Merend (bölgesi ile beraber) ve Dizmar'dan elde edilen vergi geliri 93 tümen 8400 dinar olduğu halde,¹⁰⁵ sadece Tebriz'den 87,5 tümen¹⁰⁶ veya tüm Azerbaycan bölgesinden olan yıllık gelirden 4 tümen 3400 dinar az gelir elde edilmiştir. 1336 senesinde Bağdat'tan elde edilen gelir Tebriz'e oranla 3 kat azdı, yani 30 tümen idi.¹⁰⁷

Abdullah Mazenderani'nin verdiği bilgiye dayanarak 1340 senesinde Tebriz şehriden 288 tümen, 1000 dinar veya 288 tümen gelir elde edilmiştir ki, onun 1 milyon dinar veya 100 tümeni büyük tamga, ipek ticaretinden, koyun derisi ticaretinden, kapan hakkından, geri kalan 188 tümen, 1000 dinarı ise ticaretin diğer sahalarından elde edilmiştir.¹⁰⁸ Çevre bölgelerden ise 407 bin dinar gelir sağlanmıştır.¹⁰⁹ Hamdullah Kazvini ve Abdullah Mazenderani'nin verdiği rakamlar arasında çok fark vardır. Bize göre Hamdullah Kazvini'nin rakamları gerçeğe daha yakındır. Mazenderani, Tebriz'den toplanan vergilerin tam listesini verse de, rakamların çoğunu kendisi yazmıştır. Hamdullah Kazvinî ise birkaç kez Tebriz'de bulunmuş, ülkenin mali gelir ve giderlerinin sonucunu kontrol ederek yazmıştır.¹¹⁰

Abdullah Mazenderani de Tebriz'de büyümüştür. Fakat onun devlet işleriyle meşgul olduğuna dair elimizde hiçbir bilgi yoktur. Her iki yazar da aynı zamanda yaşamış olmasına rağmen diğer deliller Hamdullah Kazvini'nin rakamlarının doğru olduğunu ispatlıyor. 1295 senesinde İran'ın yıllık 1700 tümen (Vassafa göre 1800 tümen), Gazan Han devrinde ise 2100 tümen vergi geliri olmuştur. Fakat 1340 senesinde bu rakamın neredeyse yarısı kadar vergi geliri elde edilmiyordu.¹¹¹ Abdullah Mazenderani 1340-1360 yıllarıyla ilgili şunları söylüyor: “Geçmişte vergilerin toplanması kuralıyla ilgili karar verildiği halde, şimdi farklı farklı vergi toplayan memurlar istediği gibi vergi alıyorlar.”¹¹²

XIV. yüzyılın ortalarında ülkede karışıklıklar bulunmaktaydı. İlhani Devleti çöküşe başlamış, iktidar uğrunda küçük beyliklerin taht savaşları büyümüştür.¹¹³ Bu durum Kafkasya şehir-

¹⁰³ Hamdullah Müstevfi, **Nüzhet el-Kulüb**, (çev. Guy le STRANGE, Gibb Memorial Series), Leyden E. J. Brill, London 1919, s. 91.

¹⁰⁴ Mehdi Behiştinur, Tarihçe-yi Sen'ete Nessaci der İran ez Dövre-yi Efsanei ta Payane Dövre-yi Safavi, çap-ı evvel, Tehran 1343, s. 145-150.

¹⁰⁵ Hamdullah Müstevfi, age. s. 91, 93-95, 96-98, 99-101, 103, 106-107.

¹⁰⁶ M. H. Şerifli, XIII. XIV. Asırlarda Azerbaycan'da Ticaret ve Ticaret Yolları, Baku 1944, s. 50, Mehmed Cevad Meşkur, Tarih-i Tebriz, Tahran 1366, s. 569.

¹⁰⁷ Tarih-i Vassaf, s. 162, Nüzhetü'l-Kulüb, s. 89-90.

¹⁰⁸ Mazenderani, age. s. 58-62.

¹⁰⁹ Aynı yer.

¹¹⁰ Nüzhet el-Kulüb, s. 27-28.

¹¹¹ Aynı yer

¹¹² Mazenderani, age. 172.

¹¹³ İlhanlı Devletinin çöküşüyle ilgili olarak Bak. El-Ğamdi, Sa'd Huzeyfe, Evdâ' El-Devle El-İslamiyye fi El-Şark El-İslamiyye, Riyad, 1401 Hicri, İbn-i kesir, 'İmadeddin Ebu'l-Feda, El-bidaye ve el-nihaye, Beyrut 1967, Burnet, Peter, The Mongol Empire, Chingiz Khan: His Triumph and His Legacy, London 1976, Benakti, Fahreddin Ebu Süleyman: Süleyman Benakti, diğer adıyla: Ravdati Uli'l-elbab fi ma'rifeti el-tevarih ve el-ensab, Yayınlayan: Dr. Ca'fer Şa'ar, Tahran, 1348.A. Yuvalı, İlhanlı Tarihi, H. Ahmet Özdemir, “Tâhirü'l-Mevlevî ve CENGİZ VE Hülâgü

lerinin sosyal hayatına ve ticaretine ağır darbe vurmuştur. Bölge bu durumda iken Hamdullah Kazvinî 1340 senesinde tamga hesabına 87,5 tümeni sadece Tebriz şehrinden toplamıştı. Abdullah Mazenderanî ise bu dönemin yani 1340 senesinde Tebriz şehrinden 2881 tümen, Hamdullah Kazvinî divan defterinde yazdığı rakamdan 200,5 tümen veya yaklaşık 3 kat fazla söylemiştir.

XIV. yüzyılın başlarında Tebriz’de bulunan Avrupalı tüccarların verdiği bilgiler Tebriz ticaretinin yerini belirlemek açısından önemlidir. 1321 senesinde İtalya’nın Pordenone şehrinden Tebriz’e gelmiş olan Odaricio (1286–1331) şunları yazmaktadır: “*Tebriz muhteşem şehirdir. Ticaret bakımından dünyada Tebriz gibi iyi bir şehir yoktur. Çünkü yeryüzünde bulunan herhangi bir mal Tebriz ambarlarında bulunabilir. Şehrin yerleştiği mevkii de çok iyidir. Çünkü dünyanın her yerinden ticaret için buraya insanlar geliyor. Tebriz’de yaşayan Hıristiyanlar bana söylediklerine göre, hükümdarın bu şehirden elde ettiği gelir Fransa kralının Fransa’dan elde ettiği gelirden fazladır*”.¹¹⁴

1337 senesinde Tebriz’de bulunmuş İngiliz seyyahı Mondevilson da Tebriz’i dünyanın en büyük ve gelişmiş şehri demekle beraber, sadece ticaretten Tebriz’den elde edilen gelirin en zengin bir Hıristiyan kralının tüm ülkesinden aldığı gelirden fazla olduğunu bildirmiştir.¹¹⁵

İlhanî Ebu Sait’in hâkimiyetinin ilk yıllarında (1376–1335) Gazan Han’ın ıslahatı hala yürürlükteydi. Ebu Bekir Kutbi el- Eheri bu konuda şunları yazıyor: “*İlhanî Ebu Sait’in devrinde Sultan Gazan Han’ın fermanları yürürlükteydi. Bu devirde Tebriz güzel bir şehre benziyordu*”.¹¹⁶ Eheri, Ebu Sait devrini Moğollar hâkimiyetinin en parlak devri olarak değerlendirmektedir.¹¹⁷ Bu dönemde Tebriz’de basılan altın sikkelerin ayarı da ticaretin yükseldiğini göstermektedir. Gazan Han döneminde basılan altın ve gümüş sikkelerin ayarı yüksekti. Bunun sonucunda sikkenin reel fiyatı da yükselmişti. İlhanî devleti topraklarında takas olarak kumaş kullanıldığı halde bu dönemde takas işlerinde para kullanılmıştır.¹¹⁸ Bu da para basımının yüksek seviyede geliştiğini göstermektedir. Diğer taraftan, Azerbaycan’ın kuzey bölgelerinde yapılan kazılarda bulunan sikkelerin incelemesi sonucu çoğunun Tebriz’de basıldığı anlaşılmaktadır. Bu da Tebriz’in Azerbaycan’ın kuzeyinde yerleşen şehirlerle olan yüksek ticaretin göstergesidir.¹¹⁹

Yukarıda da vurguladığımız gibi, 13. yüzyılın sonu ile 14.yüzyılın başlarında Tebriz iktisadiyatı, aynı zamanda ticareti deyim yerindeyse gelişme devrini yaşamıştır. Fakat bu gelişimi sadece Gazan Han (1295–1304) ıslahatlarına bağlamak doğru olmasa gerekir. Zira Reşidüddin Gazan Han’ın ıslahatının ülkenin iktisadi hayatındaki rolünü çok aşırı şekilde abartmıştır.¹²⁰

Mezâlîmi Adlı Eseri”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 / 2005, s. 135-16, B. Spuler, İran Moğolları(Çev.: C. Köprülü), TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1987, Manghol-Un Niuça Tobca'an-Moğolların Gizli Tarihi (Çev.: A. Temir),TTK. Yay., 2. Baskı, Ankara 1986, Erdem, İlhan. “Olcaytu Han’ın Ölümüne kadar İlhanlılar’da Yaşanan SiyasalKültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”. AÜDTCFTAD, sayı 31, ayrı basım, 2000, Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i. Müsâmerettü’l-Ahbâr. Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, Boyle, J.A. “Dynastic and Political History of the İl-Khans”. The Cambridge History of Iran. vol 5, Cambridge, 1968, Cüveynî, Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed. Târih-i Cihânguşâ-yî. Tashi Muhammed bin Abdulvehâb Kazvinî. C.I-III, Enteşerat-i Firdevs, Tahran, 1385.

¹¹⁴ Hasan Cevadi, “İran ez Dide-yi Opupaiyan der Dövre-yi Elhanan”, Mecelle-yi Berrasiya-ı Tarihi, Sale heftom, şomare 42, s. 134-135, Hasan Cevadi, (1356), Sefer-nameha-yı Portakali ve Espaniyoli Der-bare-yi İran der Devreyi Safeviye, Kitab-ı Elifba, c. VI, Emir Kebir, Tahran.

¹¹⁵ Osman Tura , Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 2015, s. 249, Orhan Burian, “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, Türk Tarihi Kurumu, Belleten, Cilt: XV, Ankara 1951, s. 223-245, Dilaver Mirzakişioğlu Azimli, Azerbaycan’ın Gerbi Avrupa Ülkeleri İle Ticaret Elgaları ve Türkiye, (XV. Asrın II. Yansı – XVII. Asrın I. Yansı), Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası A.A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Bakü 2012, s. 36.

¹¹⁶ Ebû Bekir el-Kutbî el-Âharî, Târih-i Şeyh Uveys, (nşr. J. B. van Loon), Gravenhage 1954, s. 144.

¹¹⁷ Aynı yer.

¹¹⁸ Onullahi, age. 63.

¹¹⁹ M. A. Seyfeddini, Manetnoye Delo v Azerbaydjana XII- Pervoy Polovine XV vv. KH. I, Baku 1970, s. 162, 175, 180, 185-188, 194-195, 202-203, 215-217, 220.

¹²⁰ Onullahi, age. s. 63.

Gazan Han'ın 9 senelik iktidarı zamanında böylesine ani ve bu kadar radikal değişiklik meydana gelmesi mümkün değildir. Kaldı ki, Reşidüddin kendisi de, ülkenin iktisadi durumunu düzeltmek için uzun yıllara ihtiyaç vardır diye itiraf etmektedir.¹²¹

XIV. yüzyılın başlarında Tebriz iktisadi açıdan yükselme dönemi yaşadığı halde, Ebu Sait'in hâkimiyetinin sonlarında merkezi hâkimiyetin zayıflaması, Gazan Han ıslahatının kaldırılması, İlhanî tahtına oturmak için yapılan taht mücadeleleri, Tebriz'in savaş alanına dönmesine ve şehrin iktisadi hayatının özellikle ticaretin çöküşüne neden olmuştur.¹²² Movlana Evliya Amali H. 952 (1545–46) senesinde yazdığı “**Tarih-i Rö'yan**” adlı eserinde bu devirde ülkenin durumunu şöyle anlatıyor: “*Ebu Sait'in ölümünden sonra güvence tehlikeyle, adalet zulümle, inşaat işleri harabelerle yer değişti. Devlet emirlerinin her biri bir bölge veya şerhe hâkim oldu, binlerce eski yapıtlar yıkıldı.*”¹²³ Melik Eşref'in döneminde (1344–1357) Tebriz iktisadiyatı daha da kötü duruma düşmüştür. Onun veziri Abdülhey Hamamî Tebriz halkından zor ve işkence ile vergiler almaktaydı. Vezir sadece 1344–1349 yılları arasında her sene Tebriz'e gelerek halktan vergi toplamıştır. Melik Eşref Tebriz halkının büyük kısmını Reb-i Reşidi'ye götürmüştür. Orta Çağ tarihçilerinin verdiği bilgiye dayanarak onun devrinde üç şeyin : “**zulüm, veba ve fiyatların**” fazla olduğu söylenmektedir.¹²⁴ Tabii ki tüm bunlar ticaretin gelişmesine engel oluşturmaktaydı. Heyd, XIV. Yüzyılın ilk çeyreğinde Tebriz'de ticaretin tam iflasından bahsederek şunları yazmaktadır: “*Bu yıllarda artık Tebriz'de yabancı tüccarlara rastlanmamaktadır.*”¹²⁵ Fakat Malik Eşref iktisadi durgunluktan kurtulmak amacıyla yabancı tüccarların Tebriz'e gelmesi için teşebbüslerde bulunmuş, 1344 senesinde Avrupa'nın çeşitli şehirlerine elçiyle beraber mektuplar göndermiş, fakat bu teşebbüsler sonuç vermemiştir.

Hülagüler Devletinin çöküşü döneminde Kafkasya şehirlerinde ticaret belirli ölçüde zayıflamış ve çöküşe uğramıştır. Bunun asıl sebebi ülkede meydana gelen hanedan üyeleri arasındaki taht mücadeleleri, vergilerin ağırlığı, ticaret yollarında güvenliğin sağlanamaması vs. idi. Tüccarların götürüp getirdikleri mallar her zaman tehlike altında idi. O dönemin hükümdarlarından birinin verdiği fermanda şöyle söyleniyor; “*Hasse tüccarlardan bir grubu belirli yollardan geçerken haramilerin saldırısına uğramış, büyük ölçüde kumaş ve hayvan çalınmıştır. O sınırda bulunan ordu birliklerine tüccarları kurtarmaya çalışarak hırsızları yakalayıp divana getirmeleri ve herkese ders olsun diye gerekli cezanın verilmesi emri verilmiştir.*”¹²⁶

Pazarlarda yolsuzluk ve rüşvet işleri devam ediyordu. Tüccarlar ve köy ağaları pazara girdiklerinde birçok kervan sürücüsü (sarban) onlardan yeme ve içme için para istiyorlardı. Paraları olmayan tüccarlar bir başkasından borç alarak onların bu isteklerini gerçekleştiriyorlardı. Bu adamlar pazarbaşlarında durarak halka eziyet ediyorlardı. Tüm bunlar tüccarların iflasına ve ticaretin çöküşüne neden oluyordu.¹²⁷

Celayirî hükümdarlarından Büyük Hasan ve Şeyh Üveyz (1356–1374) dış ticareti güçlendirmek ve yabancı tüccarları Tebriz'e çekmek için büyük çaba sarf ettiler. Buna bağlı olarak

¹²¹ Camiü't-Tevarih, C. III, s. 390.

¹²² Nüzhetü'l-Kulüb, s. 27-28, Risale-yi Felekiyye, s. 172.

¹²³ Movlana Evliya Amali, Tarih-i Rö'yan, Tahran 1313, s. 121.

¹²⁴ El-Ahari, age. s. 171-175, В.З. Пириев, Об исторической географии Азербайджана XIII – начала XV вв. – В сб. : Историческая география Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, с. 96.

¹²⁵ Heyd, age. s. 232.

¹²⁶ Muhammed bin Hinduşah Nahçıvani, Düstur el-Katib fi ta'yin el-Meratib, (Tash. A. A. Alizade), c. II, Moskova 1964. s. 388, A. A. Alizade, "Muhammed ibn Hinduşah Nahçıvanl'nin Düstur el-Katib fi Tayin el-Meratib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi", VI. Tür.k Tarih Kongresi 'ne Sunulan Bildiriler, Ankara 1967, s. 253-265, A. F. Fesayi, "Düstur el-Katib fi Ta'yin el-Meratib, eser-i Hinduşah Nahçıvani", Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya, V/3-4, Tahran 2002, s. 46-49.

¹²⁷ Nahçıvani, age. C. I, s. 204-205, 219.

o devirde yabancı ülke hükümdarlarından birine yazılmış mektup dikkate layıktır. Mektupta: “Ülkenin gelişmesi ve halkın sosyal refahının iyileştirilmesi tüccarların gelip gitmesine bağlıdır. Şimdi bir süredir ki ülkeden tüccar ve kervan kafilesi kesilmiştir. Eskiden olduğu gibi kumaş ve birtakım mallar götürüp getirmiyorlar. Sonuçta ülke gerileme devri yaşıyor. Rica ediyorum ki geçmişteki gibi tüccar ve kervan kafilesinin gelip gitmesine ön-ayak olun. Kumaş, silah vs. mallar getirerek istedikleri malları bu ülkeden alıp götürsünler veya bizim tüccarlar da sizin ülkeye mallar getirsinler. Ülkelerimiz arasında gidiş geliş olsun. Devlet memurlarına ve tamgacılara tüccarlardan fazla tamga alınmaması konusunda emir verilmiştir. Bu günden itibaren tüccar ve kervan kafilesini bu ülkeye mal, kumaş, yiyecek, giyim malları, halı getirip uygun fiyata satsınlar ve kendi ülkelerinde ihtiyaç duyulan malları alıp götürsünler.” Mektubun yanıtında çok aşırı tamga ve diğer vergilerin alınması yabancı tüccarların Tebriz’e gelmemelerinin asıl sebebi olduğu bildirilmiştir. Orada şöyle diyor: “Tamgacılar tüccarlardan eskiden belirlenmiş vergiden fazla para ve mükellefiyetler istemeseler tüccarların sizin ülkeye gelmelerine izin verilir.” Celi hükümdarı Melik-üt-tüccar (tüccarların reisi) Celaleddin Muhammed’e bu konuda gerekli emirler verdi. Bu emirde şöyle diyor: “Melik-üt-tüccar Celaleddin Muhammed’e emir verildi ki onun himayesinde olan şahıslar bu tarihten itibaren oraya her türlü mal, aynı zamanda kumaş, halı, giyim ve yiyecek satsınlar”.¹²⁸

Celayirli hükümdarı Şeyh Üveyz (1356–1374) Tebriz’in geçmiş ticari önemini yeniden canlandırmak için çaba sarf ediyordu. Şöyle ki Bahaeddin Muhammed adlı bir tüccar Sultaniye üzerinden Tebriz’e birkaç top yezd kumaşı götürmek istiyor. Sultaniye’de tamgacılar ona engel olarak orada satmasını talep ediyorlar ve bu konuda dönemin hükümdarına şikâyet dilekçesi yazıyorlar. Onların ricası gerçekleşiyordu.¹²⁹

Sultan Üveyz Trabzon Hükümdarı aracılığıyla Venedik hükümdarına mektup göndererek Venedik tüccarlarını Tebriz’e davet etmiştir. O, Venedik tüccarlarının Tebriz’de çok iyi ağırlanacağını ve geçmişe oranla az gümrük vergisi alınacağını vaat etmiştir. Trabzon tüccarlarının cevabından onların, Sultan Üveyz’in vaatlerine inanmadıkları anlaşılıyor. Mektupta vurgulandığına göre, bu süre zarfında birçok tüccar toplanmış kervan yolunun açılmasını beklemiştir. Onlar önce Tebriz’den Trabzon’a kervanın gelmesini istiyorlardı ki, yolların güvenli olup olmadığını anlasınlar. Mektubun sonunda şöyle deniliyor; “Birkaç Venedikli tüccar tek başlarına yolculuğa çıkmışlar, yolda haramiler onlara saldırarak mallarını almışlardır”.¹³⁰

Heyd 1344 senesinden sonra iki ülke arasında ticari ilişkilerin kesildiği bildiriliyor.¹³¹ Fakat yukarıda söylediğimiz gibi ticari ilişkiler tamamen kopmamıştı. XIV.yüzyılın ilk yarısından sonra Sultan Üveyz’in iktidarı döneminde Venedikli tüccarların Tebriz’de ticari temsilcilerinin olduğunu görüyoruz.¹³²

XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Tebriz’de birtakım yabancı mallara da rastlanmaktadır. Bezzaz Hâce Taceddin’e yazılmış mektupta deniyor ki, “Ona 30 Mısır, İskenderiye ve Dimişk elbisesi gönderilmiştir. Onları uygun fiyata satıp, Kirman, Şiraz, İsfahan ve Yezd kumaşlarıyla değiştiresin. Adı geçen mallara ihtiyaç büyüktür. Çünkü müşteriler Mısır, İskenderiye ve Dimişk kumaşlarından çok, isimleri vurgulanan şehirlerde örülmüş kumaşları istiyorlar”.¹³³ Bu dönemde büyük tüccarlarının isimlerinin önüne Şeyh ya da Hâce lakapları ekleniyordu. Şehirde tüccarların reislerine “Melik-üt-tüccar” deniyordu. Bu göreve en zengin ve yetenekli tüccarlar

¹²⁸ Onullahi, age. s. 65.

¹²⁹ Muhammed bin Hinduşah Nahçıvani, age. C. I, s. 530-532, 534-537, C. II. s. 316.

¹³⁰ Şirin Beyani, Tari-hi Ali Celayir, Tahran 1345, s. 162-163.

¹³¹ Heyd, age. s. 139.

¹³² Onullahi, age. s. 65.

¹³³ Nahçıvanî, age. s. 389.

getiriliyordu. Melik-üt-tüccar bir tür devletle tüccarlar arasında aracı rolünü oynamakla beraber ticaretin gelişmesinde önemli rol üstleniyorlardı. Onlar, divanda ve bazen de mahkemede anlaşmazlık olduğu zaman tüccarların hukuklarını savunmaktaydılar. Muhammed İbn Hinduşah Nahcivanî ülkenin gelişmesinde ticaretin rolünü anlatırken Melik-üt-tüccarın görevini şöyle tarif etmektedir: “Tüccarların durumuna yetişmeli, onların tüm işlerini şeriat mahkemelerinde, yüksek divanın önünde çözüp, onlara zulüm yapılmasına engel olmalı, tüccarların diğer şahıslarda olan alacağını alarak kendilerine vermelidir”.¹³⁴

Yukarıda söylediklerimizden şöyle bir sonuca varılabilir, Celayirî Sultanı Üveys’in iktidarı döneminde ticari alanda gelişme gözlemleniyor. İran bilim adamı Şirin Beyanî “*Risale-yi Felekiye*” adlı eserinde XIV. Yüzyılın ortalarında Tebriz’de ticaretin geliştiğini vurguluyor.¹³⁵ Şirin Beyanî’nin böyle yazması onun dönemini tenkit ettiğini gösteriyor. Şöyle ki, Abdullah Mazenderanî Ekim ayı 1362 senesinden, 1393 senesi Ekim ayına kadar Tebriz’de tamga vergisinden toplanan paranın 288,1 tümen olduğunu belirtmektedir.¹³⁶ Fakat yukarıda vurguladığımız gibi Mazenderanî “*Risale-yi Felekiye*”yi muhasebe dersliği gibi yazdığı için birtakım rakamları abartılı yazmıştır. Bu rakamları doğru kabul edip şehrin gelişmesi ya da gerilemesi ile ilgili yorum yapmak doğru değildir. Aslında XIV. Yüzyılın ilk çeyreğinde Tebriz iktisadi açıdan gerileme dönemi yaşadığı halde ortalarından itibaren az da olsa canlanma gözlemleniyor. Fakat bu dönemde büyük ölçüde gelişme olmamıştır.

1385 senesinde Orta Asya hükümdarı Timur’un ordularının Tebriz şehrine saldırısı şehri harabeye çevirmiş ve tarımın kötü duruma düşmesine neden olmuştur. H. 787 senesi Zilhicce ayının 1’de (40 Ocak 1386) Kızıl Orda Hanı Toktamış’ın 90 bin kişilik ordusu Tebriz’e saldırmış, 7 gün boyunca şehir yağmalatmış ve şehir halkı gasp edilmiştir. Tebriz’den 50 bin kişi esir alınmış, 12 gün sonra tekrar şehre dönen Toktamış şehri yeniden yağmalatmıştır. Toktamış Han’ın birinci ve ikinci saldırısında 10 bin kişi öldürülmüş, 100 bin kişi de esir alınmıştır.¹³⁷ Yıllarca bu şehirde toplanmış zenginlikler 10 gün içinde yağmalanmıştır.¹³⁸ XIV. yüzyılın sonlarında Tebriz’de meydana gelen taht kavgaları şehir ticaretine büyük darbe vurmuştur. 1391-92 senesinde Kara Yusuf’un orduları Tebriz’i yağmaladıktan birkaç gün sonra kardeşi Mensur ordularıyla Tebriz’e saldırmış, halktan çok fazla para toplamıştır. Hafız Ebru, “şehir halkı artık bütün bu durumdan çok bıkmıştı”. demektedir.¹³⁹

B- SOSYAL YAPI

Tebriz şehrinin nüfusuyla ilgili kesin bilgi yoktur. Orta çağ nüfus sayım kayıtları elimizde olmadığından, biz ilk kaynaklara ve yabancı yazarların eserlerine dayanarak nüfusla ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

XI. yüzyılın ortalarına kadar Tebriz’in nüfusu oldukça fazlaydı. Katran-ı Tebrizî de bunu ispatlıyor.¹⁴⁰ 1042 depremi sonucu yaklaşık 40-50 bin kişi hayatını kaybetti. Bu rakamlar abartılsa da diyebiliriz ki o dönemde Tebriz’de yaklaşık 35-40 bin kişiye yakın insan yaşıyordu. Tebriz, Şemsettin İldeniz (1136-1174) döneminde başkent olduktan sonra şüphe yok ki nüfusu da artmıştır.¹⁴¹ Bu konuyu XIII. yüzyılın başlarında yazılmış “*Acayip ed-Dünya*” eserinin yazarı

¹³⁴ Aynı yer.

¹³⁵ Beyani, age. s. 193-196.

¹³⁶ Risale-yi Felekiye, s. 66.

¹³⁷ Muhammed Cevad Meşkur, Tarih-i Tebriz, s. 606-612, Hâfiz Hüseyin Kerbelâî, *Ravzatü'l-cinân ve Cennetü'l-cenân*, C. II, (nşr. Sultan el-Qurrâî), Tahran 1349, s. 640-659.

¹³⁸ Hâfiz-ı Ebru, Şihabüddin Abdullah b. Lütfullah, Zeyl-i Câmîü't-Tevârih-i Reşidî, (nşr. Hanbaba Beyanî), Tahran 1350 (2.bs.), s. 281.

¹³⁹ Hafız-ı Ebru, age. s. 295.

¹⁴⁰ Nasır-ı Hüsvrev, Sefername, (nşr. M. Debir-i Siyaki). Tahran 1369 ş., s. 208.

¹⁴¹ Ebu'l-Feda, İmadeddin İsmâ‘il, El-Muhtasar Fi Ahbar El-Beşer, Kahire 1325 Hicri.

da vurgulamaktadır. Ona göre: “*Bu zaman Tebriz çok büyük şöhrete sahip şehir oldu ve halk oraya akın etmeye başladı*”.¹⁴² Tabii ki, Tebriz’in başkent olması, ticaret kervan yolu üzerinde yerleşmesi, sanatkârlık ve ticaret merkezi olması ve doğal ortamının elverişli olması nüfusun artmasına neden olmuştur. Fakat XIII. yüzyılın başlarında Celalettin Harezmsâh döneminde Tebriz’in nüfusu azalıyor. 1265 senesinde Tebriz Abaga Han döneminde başkent olduktan sonra nüfus artmaya başlıyor. Argun Tebriz’in batısında yerleşen “Şam” veya “Şenbe” adlı yerde “Arguniyye” adlı şehir yaptırmış, Reşideddin o dönemde Tebriz’i nüfusundan dolayı Mısır’a, Arguniyye’yi ise Kahire’ye benzetmiştir.¹⁴³

H. 671 (1272-73) senesinde olan deprem sonucu birçok yapı yıkılmış, çok fazla sayıda insan ölmüştü.¹⁴⁴ Çok fazla uzun sürmeden kısa bir süre içerisinde şehir tekrar canlanmış ve nüfusu artmıştır. 1294 senesinde Reşideddin Tebriz’i nüfusu yoğun şehir, Vassaf ise “Küçük Mısır” diye zikretmektedir.¹⁴⁵ Gazan Han Tebriz şehrinin etrafını surlarla çevirene kadar binlerce ev eski sur duvarının dışında kalıyordu. Bu halkın ne kadar fazla olduğunun göstergesidir. Gazan Han döneminde şehrin arazisi Hamdullah Gazvini’ye göre 4 kat, Vassaf’a göre ise 54 bin adım (4,5 fersah), yani 9 kat genişledi. Kaynaklara bakılırsa Tebriz çevresi 6 bin adım (6 km) idi ve nüfusu da yaklaşık olarak 60 bin kişi idi. Bu hesaba göre Gazan Han döneminde arazinin 9 kat büyüdüğü doğru kabul edilirse nüfus da yaklaşık olarak 150-160 bin kişiye ulaşmış olur. Tebriz surlarının içinde Reşideddin tarafından yapılmış Reb-i Reşidi’de 30 bin ev vardı.¹⁴⁶ Her evde ortalama olarak 3 kişi yaşadığını düşünürsek orada yaklaşık 90 bin kişi yaşamaktadır. Şam Kazan bölgesi Tebriz’in küçük bir yerleşim yeri olup, burada da belirli sayıda halk yaşıyordu. Tüm bunlar XIV yüzyılın başlarında Tebriz’de yaklaşık olarak 200-300 bin kişinin¹⁴⁷ yaşadığı hakkında bize bilgi vermektedir.

XIV yüzyılın ilk çeyreğinden sonra İlhanlı Devleti’nin zayıflaması, arkası kesilmeyen iktidar savaşları Tebriz nüfusunun azalmasına neden olmuştur. 1369 senesinde Tebriz’de yayılmış olan veba hastalığının sonucunda, Hafız Ebru’ya göre 100 bin kişi ölmüştür. Fakat nüfus yoğun olduğundan bu ölümler o kadar da dikkat çekmedi.¹⁴⁸

Hafız Ebru veba hastalığından ölenlerin sayını iki kat artırmış olsa bile, halkın en az üçte birinin veba hastalığından öldüğünü dikkate alırsak, o dönemde Tebriz’de 300-350 bin kişi yaşadığını söyleyebiliriz. Çeşitli dönemlerde yapılan zorunlu tehcir de Tebriz nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. H. 768 (1366-67) senesinde Şirvanşah Kavus Tebriz’e iki kez saldırmış ve halkın bir kısmını Şirvan ve Karabağ’a göç ettirmiştir.¹⁴⁹

XIV. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen savaşlarda Tebriz halkının bir kısmı ölmüş, bir kısmı ise esir alınmıştır. 4 Ocak 1386 senesinde Toktamış Han’ın saldırısında Tebriz’de 10 bin kişi öldürülmüş, 100 bin kişi esi alınmıştır. On bir sene sonra şehirde meydana gelen kıtlık ve pahalılık sonucu 10 bin kişi ölmüştür.¹⁵⁰ Açlık ve kıtlık döneminde şehir halkının bir kısmı doğup büyüdükları şehirden ayrılmak zorunda kalmış ve tüm bunlar Tebriz’in nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. 1403 senesinde Tebriz’de bulunmuş olan Klaviho şehirde 200

¹⁴² Acaib ed-Dünya, varak, 1996.

¹⁴³ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 229.

¹⁴⁴ Arnold T. Wilson, Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. (1930), p. 104.

¹⁴⁵ Tarih-i Vassaf, s. 385.

¹⁴⁶ Mukatibat, s. 318.

¹⁴⁷ Muhammed Cevad Meşkur, Tarih-i Tebriz, s. 50.

¹⁴⁸ Hafız Ebru, age. s. 196, Mir’hond, Ravzatiî’s - Safa Fi Sireti’l - Enbiya ve’ l-Mülük ve’ l-Hulefa, C. IV. Tahran 1339, s. 576.

¹⁴⁹ Hafız-ı Ebru, age. s. 194.

¹⁵⁰ Bak. Sehabüddin Zeyderi-i Nesevi, Nefsetü’l - Mesdur, Tahran: 1344, Bungah-i Tercüme ve Nesr-i Kitab, Meşkur, age. s. 606-612.

bin aile yaşadığını bildirmektedir.¹⁵¹ İnan bilim adamı Ebülkasım Tahiri bu rakamı olduğu gibi kabul ederek her ailede 4 kişinin yaşadığını varsayıp şehrin nüfusunun 800 bin kişi olduğunu söylemiş, hatta 50-60 sene sonra bile bu rakamın değişmediğini ifade etmiştir. Muhammed Cavad Meşkur da onunla aynı fikirde olduğunu bildirmiştir.¹⁵² İ. P. Petruşevsky diyor ki; “*Klavıho'nun söylediklerini doğru kabul edersek ve her ailede 5 kişi yaşadığını varsayarsak o dönemde şehirde yaklaşık 1 milyon kişi yaşadığını söyleyebiliriz*”.¹⁵³ Fakat bize göre Klaviho XIV. yüzyılın başlarına ait belgelerdeki rakamları kendi dönemine uydurarak Tebriz'in nüfusunu 200 bin aile olarak belirtmiştir. Yukarıda söylediğimiz gibi XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında Tebriz'in nüfusu azalmış, en fazla 150-200 bin kişi kadar kalmıştır. Eylül 1474 senesinde Tebriz'de bulunmuş Katarini'nin bildirdiğine göre: “*Tebriz büyük bir şehirdir. Fakat bence nüfusu fazla değildir*”.¹⁵⁴

Diğer şehirlerde olduğu gibi Tebriz şehrinde de iktisadi ve askeri önem taşıyan birkaç tane kapı yapılmıştı. Hükümdarlar düşman baskınlarından korunmak için kale ve duvarların yanı sıra kapı da yaptırıyorlardı. Şehrin savunmasında bu kapıların büyük stratejik önemi vardı. Diğer taraftan iktisadi açıdan da çok fazla gelir elde ediyorlardı. Kapılar şehri dışarıyla birleştiriyor merkezi bazı yollarla bağlıyordu. Örneğin Gazan Han döneminde iki önemli kapı vardı. Biri Anadolu'ya giden yolda “*Darvaze-yi Rum*” adlı kapı, diğeri de İsfahan'a giden yol üstünde “*Darvaze-yi Irak*” kapısıydı.¹⁵⁵ Irak kapısı Surhab mahallesinin yakınlarında şehrin çıkış kısmındaydı.

Şehre gelen ticaret kervanları bu kapılar aracılığıyla şehre girip çıka bilirlerdi. Hatta şehirde mal satmayıp da sadece geçiş yapmak isteyenlerden de rahdarı (giriş-çıkış) vergisi alınıyordu. Şehirde satılmak amacıyla getirilen mallardan kapıda tamga vergisi alınıyordu. Bu yüzden kapılar yöneticiler için iktisadi açıdan önemliydi. Bu kapılar aynı zamanda gelir kaynağı olarak da görülmekteydi. Kapılar şehre kaçak mal getirilmesi ve götürülmesini büyük ölçüde önliyordu. Her kapının yanında çaharpazar, hamam ve kervansaray yapılmıştı. Mallar kontrol edilip tamga vergisi alındıktan sonra kervan şehre giriş izni alıyordu.

Gazan Han eski döneme oranla kapı sayısını çok azaltmıştır. Gazan Han'ın fermanıyla şehre duvar yapıldığı ana kadar şehirde on kapı (Rey, Kale, Sencaran, Tağ, Derbi-cu, Serd, Destişah, Narmiyân, Novber, Mukile) bulunmaktaydı.¹⁵⁶ Gazan Han'ın emriyle altı köşeli duvarda altı kapı (Ucan, Eher, Şirvan, Serdud, Şam, Seravrud) yapılmıştır.¹⁵⁷ Adlarından da anlaşıldığı kadarıyla, şehri dış dünyayla bağlayan bu kapılar aynı zamanda giriş çıkış yollarıydı. Örneğin Şirvan'a giden yol üzerindeki kapı Şirvan, Suriye'ye giden kapı Şam, Ucan üzerinden Sultaniye'ye giden kapı Ucan, Eher-Berzend-Bacrevan yolu üstünde Eher kapısı olarak biliniyordu.¹⁵⁸

Tebriz'in orta yerinde Hâce Şemsettin Muhammed Cüveyni (Sahibi divan) büyük bir meydan yaptırmıştı. Burası “*Sahibabad Meydanı*” olarak adlandırılıyordu.¹⁵⁹ Tebriz şehrinin halkı ve çevre illerden gelen köylüler burada çadır kurarak mallarını satıyorlardı. Aynı zamanda

¹⁵¹ Petruşevsky, I. P. Tarih-i İctimâ'î- İktisâdıyî İrân der Dovre-i Mogül, (Trc; Ya'küb Âjend). Tahrân 1366 hş, İntişârât-i İtlâ'ât.

¹⁵² Ebu'l-kasım Tahiri, Tarih-i Siyasi ve İctimai'yi İnan ez Merg-i Teymur ta Merg-i Şah Abbas, (Bundan sonra: Tarih-i Siyasi ve İctimai'yi İnan), Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1383, s.22.

¹⁵³ İ. P. Petrişevskiy, Vosstanie Remeslennikov... CCİA, vbp. I, s. 215.

¹⁵⁴ Josaphat Barbaro, Sefernâme-ye Veniziyân der İnan (Şeş Sefername), (çev. Tufan Gündüz), Doğu'da Venedik Elçileri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 137, 154.

¹⁵⁵ Onullahi, age. s. 74.

¹⁵⁶ Nüzhetü'l-Kulüb, s. 87.

¹⁵⁷ Tarih-i Vassaf, s. 385.

¹⁵⁸ Nüzhetü'l-Kulüb, s. 87.

¹⁵⁹ Hâfiz Hüseyin Kerbelâyî, **Ravzatü'l-Cinân** ve Cennâtü'l-Cinân, (tashih: Ca'fer Sultan Kurrâyî), Tahran 1344, c. I, s. 450 (Bongâh-ı Neşr u Tercüme-i Kitâb), s. 568-569.

30 bin izleyici kapasiteli bu meydana Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın karşısında çeşitli oyunlar oynanıyordu. Bu meydana güreş turnuvaları ve diğer spor türleri de yapılıyordu.¹⁶⁰

Sultan Üveys bu meydana 20 bin odalı bir bina- "**Devlethane**" yaptırmıştı.¹⁶¹ Heştbehiş sarayı, Uzun Hasan camisi bu meydanın yanında bulunuyordu. Sahibabad Meydanından Deveciler mahallesine ve oradan da Surhab mahallesine yol gidiyordu.¹⁶²

Doğu ülkelerinin en önemli özelliklerinden biri de çarşılarında "**Büyük Pazar**" gibi ünlü pazar yerlerinin yapılmış olmasıydı. Temeli Uzun Hasan tarafından atılan "**Kayseriyye Pazarı**", üstü kapalı ve sekiz köşeli olarak inşa edilmiş olan Tebriz'in en meşhur pazar yerlerinden biridir. Onun üstü yuvarlak ve ağaçlarla kapatılmıştır. Bu pazarda kıymetli mallar ve altın-gümüş satılıyordu.¹⁶³

XIII. yüzyılın başlarında Moğolların Azerbaycan'a baskınları zamanı şehrin iktisadi hayatı daha da kötü duruma düştü, şehirler harabeye döndü. Reşidüddin'in yazdığı gibi, "*birçok illerin halkı vatanlarını terk edip, başka yerlerde kendilerine ev yapmaya başladılar. Şehir ve köyler büyük oranda boşaldı. Kaçan halkı geri getirmek için devlet ileri gelenleri onlara türlü işkenceler yaptılar. Şehirde kalanlar evlerinin kapılarını taşlarla ördü ya da baca yaptılar... Onlar vergi toplayan memurların korkusundan evlerin çatılarında o taraf bu tarafa koşuyorlardı. Erkekleri bulamadıkları zaman onların kadınlarını alarak koyun sürüsü gibi mahalle mahalle vergi toplayan memurların yanına götürüyorlardı. Onları ayaklarından asarak dövüyorlardı*".¹⁶⁴

XIII. yüzyılda Kafkasya şehirlerinde genel manada iktisadi gelişme göze çarpısa da, XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Erdebil, Marağa, Bedre, Nahcivan, Beylegan, Gence şehirlerinin tamamen yıkıldığını, Moğol istilasından kurtulan şehir halkının da kaçtığına şahit oluyoruz. Böyle kötü durum köy halkının şehre akınını hızlandırıyordu. Kafkasya'nın diğer şehirleri gibi, Tebriz de sadece devlete bağlı olan sanatkârları değil, hatta şehirde yaşayıp ticaretle uğraşma arzusunda olan küçük memurları da kendine çekiyordu. Tebriz halkı kaynaklarda "*sakin-i şehir*" (şehir sakinleri) ya da "*ehl-i Tebriz*" olarak kaydedilmektedir. Bu kaynaklarda Tebriz halkının belirli sınıflardan oluştuğu kaydedilmektedir. İdare eden ve edilen sınıf "*raiyyet ve erbab*" ("*reaya ve erbab*"), "*raiyyet ve tüccar*" ("*reaya ve tüccar*"), "*alt ve üst sınıf*" ("*hass ve avam*"), gibi gruplara ayrılıyordu.¹⁶⁵

Yukarıda yapılan sınıflardan da açıkça görülüyor ki, halkın asıl vergi veren sınıfı sanatkârlar, küçük tüccarlar "*reaya*" sınıfıdır. Gazan Han'ın fermanında "*baskakan, müluk, bitikçiyan, nevvab, ayan, möteberan, kenthudayan*" ile beraber, sonda "*cumhur-ı reaya-yı vilayet*" kelimesi işlenmiştir.¹⁶⁶ Raiyyet kelimesinin herkesten en altta yazılması asıl vergi veren sınıf olduklarını gösteriyor. Bunun dışında şehrin fakir sınıfı "*reaya-yı derviş*" (fakir halk), "*avam*" (fakir), "*reaya-yı aciz*" (elden düşmüş halk), "*züefa*" (fakir ve zayıflar), "*fukara*" (fakirler), "*Mesakin-i Tebriz*" (Tebriz fakirleri), "*acze ve mesakin*" (aciz ve fakir) gibi belirtilmişler.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Barbaro, age. s. 63-65.

¹⁶¹ Mustafa Demir, İlhanlı Devleti'nin Yıkılıs Sürecinde Siyasi Gelişmeler", Türkler, Yeni Türkiye yayınları, 8.cilt, s.376, Ankara, 2002.

¹⁶² Ravzatü'l-Cinan, s. 21.

¹⁶³ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Çev: M.Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, s.216, Ankara 2001.

¹⁶⁴ Camiü't-Tevarih, C. III, s. 229, 346.

¹⁶⁵ Camiü't-Tevarih, C. III, s. 521, 563.

¹⁶⁶ Camiü't-Tevarih, C. III, s. 434.

¹⁶⁷ Muineddin Natanzi, Müntehabü't-tevârih-i Muînî, Tahran 1336, s. 138, Bu Bekri Tihrani, Tarih-i Diyarbekriyye, (çev. M. Öztürk), TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 258.

Hamdullah Kazvini “Nüzhetü’l - Kulüb” adlı eserinde de Tebriz halkını zengin ve fakir diye iki sınıfa bölerek “*fegir ve gani*” (fakir ve zengin) olarak isimlendirmektedir.¹⁶⁸

Görüldüğü gibi sosyal açıdan bir birine zıt olan iki sınıf kaynaklarda da farklı adlarla gösterilmektedir.

Şehir sanatkarları “*ovzan*”, “*esnaf-ovzan*”,¹⁶⁹ “*ehl-i möhterefe*” olarak belirtiliyor. Tüccarlar ise “*bazargenân*”, “*tüccar*” diye adlandırılıyordu.¹⁷⁰ Kaynaklarda yoksul sınıfı tüccarlardan ayırmak için “*tüccar ve reaya*” (tüccarlar ve halk) deyimlerine de rastlıyoruz.¹⁷¹

Muhammed bin Hinduşah Nahçivani Tebriz halkını üç sınıfa ayırıyor. “*Agniya*” (zenginler), “*mutavassıt*” (orta durumda olanlar, orta sınıf), “*fukara*” (fakirler). Yazar fukara ve zuefânı (zayıfları) “*en nazik*” (en fakir) sınıf olarak belirtmiştir.¹⁷²

Tebriz halkının büyük kısmı ticaret ve sanatkarlıkla uğraşüyor,¹⁷³ geri kalan kısmı ise ziraat vb. işler yapıyordu¹⁷⁴. Fakat sosyal ve iktisadi durumuna göre sanatkar ve tüccarlar aynı durumda değillerdi. Özgür sanatkar ve tüccarlarla beraber, dönemin hükümdar ve beylerine bağlı olarak iş yapan sanatkar ve tüccarlar da vardı. Tüccarlar da kendi aralarında iki sınıfa ayrılıyorlardı. Küçük tüccarlarla beraber iç ve dış ticareti kendi tekellerinde toplamış büyük tüccarlar, ortaklar, iltizamcılar da çalışıyorlardı. Hükümdar, şehzade, saray adamlarından sonra baş vezirler geniş halk kitlelerini sömürerek zengin oluyorlardı. Onlar aynı zamanda ticaretten de gelir elde ediyorlardı. Ortak tüccarlar ise hükümdarlar, baş vezir ya da hazineden para alma yoluyla ticarete asıl rol oynuyor ve devlet tarafından koruma altına alınıyorlardı. Onlar vergi ve mükellefiyetlerden muaf olmakla beraber halktan kullanmak için binek ve yük hayvanlarını da bedava alıyorlardı. Cüveyni diyor ki, “*ortaklar ülke içerisindeki bütün sınıflardan saygındırlar*”.¹⁷⁵

İkinci grup büyük tüccarlar direk saray adamlarıyla ticaret yapanlardı. Cüveyni bu tüccarları hükümdar oğlu ya da karısıyla ticaret yapan tüccarlar olarak yazmıştır.¹⁷⁶ Bu gruba mücevherat satanlar, kıymetli mallara ve hayvanlara sahip olan tüccarlar da dâhildi. Ortakların büyük ticari teşkilatları olmuş iç ve dış ticareti kendi ellerinde toplamışlardı. XIV. yüzyılda Hâce Ali, XV. yüzyılda Hâce Mireki bu tür tüccarlardandı¹⁷⁷.

Dönemin baş vezirleri sanatkarlıktan, ticaret dükkânlarından ekin sahalarından, toplanılan vergilerden ve rüşvetten çok fazla zengin oluyorlardı. Bilindiği gibi Reşideddin büyük zenginlerden idi. Onun Reb-i Reşidi ve Tebriz’de 3600 kölesi vardı. Kervansaraylarında çok fazla köle çalışıyordu.¹⁷⁸ Reşideddin’in yıllık gelirini Ebülkasım Kaşani kısaca şöyle anlatıyor: “*Divanda toplanılan vergiden, Kazan vakfından, Yezd şehrinde dörtte bir, Bağdat ve Tebriz’de alınan vergilerden üçte bir, bunlara emval ve raiyadan aldığı rüşvet ve hizmet hakkı dâhil değildir*”¹⁷⁹.

¹⁶⁸ Nüzhetü’l-Kulüb, s. 88.

¹⁶⁹ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 347, 512.

¹⁷⁰ Aynı yer, s. 491.

¹⁷¹ Tarih-i Olcaytu, s. 162.

¹⁷² Düsturu’l-Katip, C. I, Kısım I, s. 314-316.

¹⁷³ Acaip-ed- Dünya, varak. 1996.

¹⁷⁴ Nüzhetü’l-Kulüb, s. 88.

¹⁷⁵ Tarih-i Cihangüşa, C. III, s. 87-88.

¹⁷⁶ Aynı yer.

¹⁷⁷ Reşidu’d-din Fazlullâh el-Hemedâni, Sevânihu’l-efkâr-i Reşîdî, (Neşr. Muhammed), Takî Dânişpejûh, Tahran 1358/1979, Özkan Dayı, “Câmiü’t-Tevârih’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdarî Teşkilatı Ve Bayındırlık Faaliyetleri”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Sayı/Number 55, Aralık/December 2015, 239-255.

¹⁷⁸ Tarih-i Olcaytu, s. 196-197.

¹⁷⁹ Tarih-i Olcaytu, s. 196-197.

Eskiden cevahirat ve kıymetli taş tüccarlığı yapan Taceddin Alishah, kendisi de büyük zenginlerden idi. O Tebriz’de, Sultaniyye’de, Şam’da Bağdat’ta çok fazla dokuma atölyesi, Tebriz ve Sultaniye’de pazar ve kervansaray yaptırmıştı. Sadece Sultaniye’de olan gayrimenkulünden yılda 300 tümen¹⁸⁰ ya da 1340 senesinde Tebriz ve çevre illerinden elde olunan gelirden 150 tümen gelir elde ediyordu. Reşideddin ve Taceddin Tebriz’de, Reb-i Reşidi’de cami yaptırmakla tüm mallarını oraya göndererek vergiden muaf oluyorlardı. Bunun dışında, Reşideddin büyük zengin ve hükümdar gibi kendi arazisinde çalışan tüccar ve sanatkârlardan vergi topluyordu.

Divan vergisi kopçur ya da tamga ile belirlenen şehirlerin vergisi zenginlere iltizama veriliyordu. Tebriz uzun zaman büyük zengin kesime – iltizam sahiplerine- verilmiş ve onlar da istedikleri gibi halktan vergi almaya başlamışlardır. Büyük zenginler elde ettikleri gelirin bir kısmını hükümdara verip geri kalan kısmını kendileri alıyorlardı. İltizam sahipleri dönemin hükümdarları tarafından fermanla belirleniyordu. Bu görev o kadar önemli idi ki, bazen şehir tamgacısı hem de şehir hâkimi görevinde oluyordu. Argun Han döneminde Tebriz tamgacısı Emir Ali hem tamgacı hem de Tebriz valisi görevinde çalışıyordu. O beş sene valilik yaptıktan sonra saray çekişmesinin kurbanı olarak 1289 senesinde öldürülmüştür¹⁸¹.

Emir Ali öldürüldükten sonra sahibi-divan (baş vezir) Sadü’ d-Devle’nin amcasının oğlu Mühezzibü’ d-Devle Ebu Mansur Tebriz hâkimi olarak görevlendirildi.¹⁸² Kasım 1292 senesinde Sadreddin Zencani sahibi-divan görevine geldikten sonra kardeşi Kutbeddin ülkenin gaziü’l-güzzatı (gazilerin gazisi) ve Tebriz hâkimi olarak atandı¹⁸³. Keyhatu döneminde Tebriz’de “çav” (kağıt para) işinde kendisi olduğu için halkın ona olan nefreti çoğalmıştı. O, 1298’de Tebriz’de Vercune mahallesinde öldürülmüştür¹⁸⁴.

Yukarıda söylediklerimizden de anlaşılacağı üzere, Tebriz’de üst sınıf bir birleriyle ak-raba olmakla beraber, aynı zamanda şehrin idaresi ve halkın istismar edilmesinde de rol oynuyorlar, çok fazla para kazanarak daha da zengin oluyorlardı.

Şehrin Valileri kendileri halkı kullanmakla beraber halkı kullanan diğer zenginleri de kendi korumaları altına alıyorlardı. Nesevi XIII. yüzyılın başlarında Tebriz’de vali olarak çalışan Şemsettin Tuğrai’nin vurdumduymazlığını ve halka zulmünü şöyle anlatıyor: “*Şemsettin Tuğrai Tebrizlilerin mal ve canlarının sahibi idi*”¹⁸⁵. 1225 senesinde Celaleddin Harezmsah Tebriz’i işgal ettikten sonra Şemsettin Tuğrai’nin kız kardeşinin oğlu Nizameddin, Tebriz’e vali olarak atandı¹⁸⁶.

Şehir sanatkârları, küçük tüccarlar, çeşitli iş sahipleri, fakirler vergilerin ağır olmasından ve memurların zulümlerinden bıkmıştı. Küçük tüccarlar büyük tüccarlardan faizle para alıyorlardı. Borcunu zamanında ödeyemeyen tüccarın kendisi ve çoluk çocuğuyla karısı da esir alınıyordu¹⁸⁷. Sanatkârlar da aynı durumda idiler. Saray ve zenginlerin atölyelerinde çalışan sanatkârların durumu daha da kötü idi. Gazan Han’ın emriyle saray atölyelerinde silah yapan birçok sanatkâr çalışıyordu. Gazan Han onları “*bizim ovzan ve esirler*”¹⁸⁸ diye belirtmiştir.

Özgür sanatkârlarla beraber köle sanatkârlar da vardı. Bunlar hukuki bakımdan özgür sanatkârlardan farklı idiler. Özgür sanatkârların kendi sermayeleri ile pazarlarda silah yapıp

¹⁸⁰ Abbas İkbâl Âştıyânî, *Târîh-i Moğol*, Tahran 1365, s. 302-318,

¹⁸¹ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 202, 211-212.

¹⁸² Aynı yer, s. 241.

¹⁸³ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 241, Tarih-i Vassaf, s. 269.

¹⁸⁴ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 327.

¹⁸⁵ Nesevi, age. s. 163.

¹⁸⁶ Aynı yer.

¹⁸⁷ Camiü’t-Tevarih, C. III, s. 525,527.

satmaları serbest, köle sanatkârlar ise sabahtan akşama kadar karın tokluğuna çalışıyorlar ve belirlenmiş miktarda silah yapıp saraya vermeleri gerekiyordu¹⁸⁹.

Azınlık olan ve şehrin idare olunmasında önemli rol oynayan bir grup zengin ve memurlardan başka şehir halkının büyük kısmını oluşturan sanatkârlar, tüccar ve diğer iş sahiplerinin durumu çok kötüydü. Marco Polo Tebriz halkının durumundan bahsederken şunları yazıyor: “Yabancılarla ticaret yapanlar çok çabuk zengin oluyorlar, fakat şehir halkının büyük çoğunluğu fakirdir”¹⁹⁰.

Hülagü'nün emriyle Argun döneminde Şerafettin Harezmi Tebriz'de “*bekayayi-mal*” (kalmış vergiler) adı altında halktan vergi almaktaydı. Cüveyni diyor ki: “Zulüm haddini aşmıştı, her evde üzgün bir yüz ve vergi toplayan memur, memur aman vermeden altın istiyor. Her köşede bir işkence vardır”¹⁹¹. Yazar sözüne devam ederek : “Hatta dul kadın ve öksüz çocuklardan bile vergi alıyorlar”¹⁹². Sırf bu yüzden birçok dul kadın ve öksüz çocuk Argun'un sarayının önüne toplanarak şikâyetle bulunmuş, sonuçta Argun Han onlara acıyarak hazineden yardım yapılmasını emretmiştir.

Argun, divan vergisini de düzene koyacak¹⁹³ ve “halktan çok fazla vergi alındığı için onlar kopmuş ve parçalanmış bir şekilde yaşıyorlar Maverâünnehir'de olduğu gibi her bir aileden imkânları çerçevesinde kopcur vergisi alınsın”¹⁹⁴ diye emir verecektir. Onun emriyle kişi başına zenginlerden 10 dinar fakirlerden ise bir dinar vergi alınmaya başlanmıştır. Belirli bir süre geçtikten sonra her 10 kişiden 70 dinar vergi alınmaya başlanıyor.

Görüldüğü gibi dul ve öksüzlerin bile toplu itirazları o kadar büyüydü ki bazen hükümdar onların isteklerini yapmak zorunda kalıyordu. Hatta kanunsuz olarak dullardan ve öksüzlerden alınan para hazine hesabından ödeniyordu.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

Agacanov, Sergey Grigoroviç, (2006), Selçuklular, (çev. Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayı, (2000), Müsâmerettü'l-Ahbâr, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara.

Alizade, A. A. (1956), Sosialno-ekonomiçeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana, XIII-XIV v. v., Baku.

Amali, Movlana Evliya,(1313), Tarih-i Rö'yan, Tahran.

Âştiyânî, Abbas İkbâl Âştiyânî, (1365), Târîh-i Moğol, Tahran.

Aydoğmuşoğlu, Cahit, (2007), Tarihte Tebriz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Âyetî, Abdülmuhammed, (1372), Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, Tahran.

¹⁸⁸ Aynı yer.

¹⁸⁹ Onullahi, age. s. 85.

¹⁹⁰ Marco Polo, age. s. 31.

¹⁹¹ Cüveyni, age. s. 443.

¹⁹² Cüveyni, age. 444.

¹⁹³ Onullahi, age. s. 91.

¹⁹⁴ Cüveyni, age. s. 445- 446.

- Azimli, Dilaver Mirzakişioğlu, (2012), Azerbaycan'ın Gerbi Avrupa Ülkeleri İle Ticaret Elagaları ve Türkiye, (XV. Asrın II. Yarısı – XVII. Asrın I. Yarısı), Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası A.A. Bakıhanov adına Tarih İnstitutu, Bakü.
- Barbaro, Josaphat, (2006), Sefernâme-ye Veniziyân der İrân (Şeş Sefername), (çev. Tufan Gündüz), Doğu'da Venedik Elçileri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1990), Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), TTK. Yayınları, Ankara.
- Bedirhan, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Behiştinur, Mehdi, Tarihçe-yi Sen'ete Nessaci der İrân ez Dövre-yi Efsanei ta Payane Dövre-yi Safavi, çap-ı evvel, Tehran 1343.
- Benakti, Fahreddin Ebu Süleyman Benakti, Ravzatü'l-Elbab Fi Ma'rifeti't-Tevarih ve'l-Ensab, (Yayınlayan: Dr. Ca'fer Şa'ar), Tahran, 1348. National Association.
- Beyanî, Şirin, Tarîh-i Âl-i Celayir, Tahran 1345.
- Buniatov, Ziya, Y.B. Yusufov, Azerbaycan Tarihi, Bakü 1994.
- Burnet, Peter, The Mongol Empire, Chingiz Khan: His Triumph and His Legacy, London 1976.
- Burslan, Kıvameddin, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Cevadi, Hasan, "İrân ez Dide-yi Opupaiyan der Dövre-yi Elhanan", Mecelle-yi Berrasiya-ı Tarihi, Sale heftom, şomare 42.
- Cevadi, Hasan, Sefer-nameha-yı Portakali ve Espaniyoli Der-bare-yi İrân der Devre-yi Safeviye, Kitab-ı Elifba, c. VI, Emir Kebir, Tahran 1356.
- Cüveyni, Alaaddin Atamelik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, (çev. M. Öztürk), TTK. Yayınları, Ankara 2013.
- Ebru, Hâfız-ı Ebru, Şihabüddin Abdullah b. Lütfullah, Zeyl-i Câmîü't-Tevârih-i Reşidi, (Nşr. Hanbaba Beyanî), Tahran 1350.
- Ebu'l-Feda, İmadeddin İsmâ'il Ebu'l-Feda, El-Muhtasar Fi Ahbar El-Beşer, Kahire 1325.
- El-Âharî, Ebû Bekir el-Kutbî el-Âharî, Târîh-i Şeyh Uveys, (nşr. J. B. van Loon), Gravenhage 1954.
- El-Ğamdi, Sa'd Huzeyfe, Evdâü'd - Devle el-İslamiyye fi'l-Şark vel-İslamiyye, Riyad, 1401.
- El-Hüseynî, Hondmir, Gıyasüddin b. Hümamüddin el-Hüseynî, Tarih-u Habibü's-Siyer fi Ahbar-u Efrad-ı Beşer, C. III, Tahran, 1333 h. ş. (M. 1955).
- El-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları), (çev. Murat Ağarı), İstanbul 2015.
- El-Mazenderani, Abdullah bin Muhammed bin Kiya el-Mazenderani, Risale-i Felekiyye, Tahran Kütübhanesi-i Meclis, no: 6041 ve İstanbul Ayasofya Kü. yazma 2756, h. 765 (M. 1363).
- El-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed , İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim fi-Ma'rifatü'l-Akalim), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

- En-Nesevî. Muhammed bin Ahmed bin Ali bin Muhammed el-Münşî en-Nesevî, Siret-i Sultan Celaleddin Mengüberti, (Nşr. O. Haudas), Paris 1891.
- Es-Seyyid, Fuad Abdulmuti es-Seyyid, Mukatibat-ı Raşidi, (Ed. Muhammed Şafi), Lahor 1947.
- Guy Le Strange, The Lands of Eastern Caliphate, XI. Bölüm (Azerbaycan) (Çev: Dr. Coskun Alptekin), Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı 8'den ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara 1978.
- Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, Cami'üt-Tevarih, (çev. A. Ateş), Ankara 1999.
- Heyd, W. Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, (çev. E. Z. Karal), TTK. Yayınları, Ankara 2000.
- Hüsrev, Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (nşr. M. Debir-i Siyaki). Tahran 1369.
- İbn-İ Kesir, İmadeddin Ebu'l-Feda, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Beyrut 1967.
- İbnu'l Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fi Tarihi'l Muluki ve'l Umem Beyrut, 1992.
- İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, (Çev. A. Özeydin), C. 9, İstanbul 1987.
- İkbal, Abbas İkbal, Tarih-i İran, Tahran, 1370.
- İslâm Ansiklopedisi, Tebriz maddesi, Cilt 12, M.E.B., İstanbul, 1974.
- Kareng, Abdu'l-Ali Kareng, Âsâr Bâstani-i Azerbaycan (Şehrîstan-ı Tebriz), c.1, Tahran 1374.
- Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed. Tarih-i Olcaytu, (çev. Derya Örs), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Kazvini, Hamdullah Müstevfî Kazvini, Nüzhet'ül- Kulûb, (Çev. G. Le Strange) Leyden, 1919.
- Kazvînî, Muhammed bin Abdulvehâb Kazvînî, Cûveynî Alâ eddîn Atâ Melik Muhammed Târîh-i Cihânguşâ-yî. Tashi, C.I-III, Enteserat-i Firdevs, Tahran 1385.
- Kerbelâyî, Hâfız Hüseyin Kerbelâyî, Ravzatü'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cinân, C. I-II, (tashih: Ca'fer Sultan Kurrâyî), Tahran 1344. (Bongâh-ı Neşr u Tercüme-i Kitâb).
- Köymen, M. Altay, Selçuklu Devleti Türk Tarihi, TTK, Ankara 2004.
- Meşkur, Mehmed Cevad Meşkur, Tarih-i Tebriz, Tahran 1366.
- Mirhond, Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhond, Ravzatii's - Safa Fi Sireti'l - Enbiya ve' l-Mülük ve' l-Hulefa, (Tabakat-ı Selçukiyye), (Terc. Ve Notlar, E. Göksu), TTK. Yayınları, Ankara 2015.
- Müstevfî, Hamdullah Müstevfî, Nüzhet el-Kulûb, (çev. Guy le STRANGE, Gibb Memorial Series), Leyden E. J. Brill, London 1919.
- Müstevfî, Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide, (Tas. Abdu'l-Hüseyin Nevâî), Tahran 1364.
- Nahçivani, Muhammed bin Hinduşah Nahçivani, Düstur el-Katib fi Ta'yin vel-Meratib, (Tash. A. A. Alizade), C. I- II, Moskova 1964.
- Nasiri, Mohammad Reza , Asnad va Mukatibât-i Tarih-i İran, Tahran 1368.

- Natanzi, Muineddin Natanzi, Müntehabü't-Tevârih-i Muîni, (yay. Jean Aubin), Tahran 1336.h.ş. Tıhrani, Ebu Bekri Tıhrani, Tarih-i Diyarbekriyye, (çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Nesevi, Sehabüddin Zeyderi-i Nesevi, Nefsetü'l - Mesdur, Tahran: 1344.
- Özdal, Ahmet N. Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar, (X. XIV. Yüzyıllar), Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Petruşevsky, İ. P. Târîh-i İctimâ'î- İktisâdî-yi İrân der Dövre-i Mogul, (Trc; Ya'küb Âjend). Tahrân 1366 hş, İntişârât-i İtlâ'ât.
- Polo, Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.
- RUMLU, Hasan Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, (Çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2006.
- Schiltberger, Johannes, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427), Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427, (çeviren : Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Sevim, Ali, Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Sevim, Ali, Azimi Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, TTK. Yayınları, Ankara 2006.
- Seyfeddini, M.A. Monetnoe delo i denejnoe obraşenie v Azerbaydane XII-XV vv. Kn. I- II- Baku, 1981.
- Spuler, Bertold, İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, (1220-1350), (çev. C. Köprülü), TTK. Yayınları 1987.
- Şerifli, M. H. Saciler Dövleti, Baku 1961.
- Şerifli, M. H. XIII. XIV. Asırlarda Azerbaycan'da Ticaret ve Ticaret Yolları, Baku 1944.
- Şirazî, Vassaf Abdullah b. Fazlullah Şirazî, Tarih-i Vassaf, (Ed. And ter. J. Von Hammer Purtagustall), Vienna 1856.
- Tahiri, Ebu'l-kasım Tahiri, Tarih-i Siyasi ve İctimai'yi İran ez Merg-i Teymur ta Merg-i Şah Abbas, (Tarih-i Siyasi ve İctimai'yi İran), Şirket-i İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1383.
- Tebatebai, Seyyid Muhammed Tebatebai, Tarih-i Edebiyyat-ı İran I, Tahran 1345.
- Tebrizî, Molla Muhammed Emîn Haşerî Tebrizî, Ravza-i Ethâr, (Tas. Aziz Devletabâdî), Tebriz 1371.
- Tellioğlu, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Elazığ, 2005.
- Tihranî, Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Çev: M.Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Tobca'an, Manghol-Un Niuça Tobca'an, Moğolların Gizli Tarihi, (Çev.: A. Temir),TTK. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1986.
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken yayınları, İstanbul, 2004.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.

- Turan, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Ötüken yayınları, İstanbul, 2015.
- Veliyeva, Zülfıyye, 11. – 15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.
- Wilson, Arnold T. Earthquakes in Persia, Bulletin Of the School of Oriental Studies, University of London, Vol. 6, No. I. (1930), p. 104.
- Yakubovsky, A. Doğuda Feodalizm. Altın Orda Paytahtı, Bereke'nin Sarayı (Feodalizm na Vostoke. Stolitsa Zolotoy Ordt — Saray Bereke) Leningrad. 1932.
- Yampolsky, Z. Puteşestvenniki ob Azerbaydjane, T. I, Baku 1961.
- Yinanç, M. Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, (Haz. R. Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Yuvalı, Abdülkadir, Hülagu Han ve Zamanı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1979.
- Пирийев Вагиф Зийяддин оьлу, Азърбайъанын тарихи-сийаси ъографийасы. – Бакы, «Мцяллим» няшриййаты, 2006

MAKALELER

- Alizade, A. A. (1967), "Muhammed ibn Hinduşah Nahçıvanl'nin Düstur el-Katib fi Tayin el-Meratib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi", VI. Türk Tarih Kongresi 'ne Sunulan Bildiriler, Ankara.
- Azimli, Dilaver Mirzakışıoğlu, (2010), "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3/2, 100-114, Uşak.
- Bedirhan, Yaşar, "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret Yolları, Limanlar ve Pazar Yerleri" Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 11/11 Summer 2016, p. 13-28 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9493> ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY.
- Boyle, J.A. "Dynastic and Political History of the İl-Khans". The Cambridge History of İran. vol 5, Cambridge 1968.
- Burian, Orhan, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi", Türk Tarihi Kurumu, Belleten, Cilt: XV, Ankara 1951.
- Demir, Mustafa, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecinde Siyasi Gelişmeler", Türkler, Yeni Türkiye yayınları, 8.cilt, Ankara 2002.
- Dostiyev, Tahir, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", XIV. Türk Tarih Kongresi (9–13 Eylül 2002) Bildirileri, C. I. TTK, Ankara 2005.
- Erdem, İlhan. "Olcaytu Han'ın Ölümüne kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri". AÜDTCFTAD, sayı 31, ayrı basım, Ankara 2000.
- Fesayi, A. F. "Düstur el-Katib fi Ta'yin el-Meratib, eser-i Hinduşah Nahçıvani", Kitab-i Mah Tarih ve Coğrafya, V/3-4, Tahran 2002.
- Geyikoğlu, Hasan, "Harezmsah Celaleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 4, Erzurum 1996.

- Gömeç, Saadettin, “Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan”, Yeni Forum Aylık Siyaset İktisat Kültür Dergisi, cilt 14, sayı 291, Ağustos, 1993.
- Heyet, Cevat, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.1, sayı I, Kasım 2004.
- John, Karl, “Doğu İle Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi Tebriz”, (çev İ. Aka), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 13, Vol. 24.
- Özdemir, H. Ahmet, “Tâhirü’l-Mevlevî ve Cengiz Ve Hülâgû Mezâlîmi Adlı Eseri”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 / 2005.
- Petruşevsky, İ. P. “Gosudarstvo Azerbaydjana XV veka, Azerbaydjan v XVI-XVII vekah”, Sbornik statey po istorii Azerbaydjana, Vıpusk I. Baku: İzdatelğstvo AN Azerbaydjanskoy SSR, 1949.
- Petruşevsky, İ. P. “Zemledeliye”, XIII-XIV. Yüzyıllarda İranda Arazi Mülkiyeti ve Tarım İlişkileri, Azerbaycan Bilimler Akademisi Yayınları, Babu 1960.
- Pfeiffer, J., “A Turgid History of the Mongol Empire in Persia: Epistemological Reflections Concerning a Critical Edition of Wassâf’s Tajziyat al-amsâr wa tazjiyat al-a’sâr”, Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts (ed. J. Pfeiffer - M. Kropp), Würzburg 2007.